

არის თუ არა რელიგიის თავისუფლება ადამიანის უფლება? **

აბსტრაქტი

არაერთი მეცნიერისთვის „რელიგიის თავისუფლების“ იდეა მიუღებელია. გაუმართლებელი წინააღმდეგობა გულისხმობს რელიგიის გამორჩევას განსაკუთრებული დაცვის მიზნით, რაც უსამართლოა სიკეთეთა არარელიგიურ კონცეფციასთან მიმართებით. ხელშეშლის წინააღმდეგობა კი ამტკიცებს, რომ რელიგიის თავისუფლებას შეცდომაში შევყავართ, რადგანაც, მართალია, დაპირისპირება ხშირად რელიგიურ ნიადაგზე ხდება, მაგრამ გამომწვევი კონფლიქტები რელიგიური განსხვავების ბრალი არაა. მიუხედავად იმისა, რომ ორივე წინააღმდეგობა საფუძვლიანია, გარკვეულ პირობებში, რელიგიის თავისუფლება უნდა განვიხილოთ, როგორც უფლება. სახელმწიფომ შეუძლებელია, კანონით, კონკრეტული მრწამსის მატარებელი და იდეოლოგიის ერთგული თითოეული ინდივიდის იდენტობა აღიაროს. საუკეთესო შემთხვევაში, მას შეუძლია დაიცვას ინტერესები, რომლებიც ბევრ

* ჯონ პოლ სტივენსი - სამართლის პროფესორი და ჩრდილოდასავლეთის უნივერსიტეტის ფილოსოფიის შვილობილი ფაკულტეტის პოლიტიკურ მეცნიერებათა დეპარტამენტის პროფესორი. ელ. ფოსტა: akoppelman@law.northwestern.edu. მადლობა რონ ალენს, მარკ ალზნაუერს, პოლ ბუ-ჰაბიბს, პერი დეინს, პიტერ დიკოლას, სილვიო ფერარის, რიკს გარნეტის, ფრედ გედიქსის, კენტ გრინვალტის, ბეთ ჰერდის, ჯერემი კესლერის, ჯომ კლაინფელდის, რიჩარდ კრაუტის, ჩანდრან კუკატასის, სესილ ლაბორდის, ჯონ მაკგინისის, მართა ნუსბაუმის, ჯიდე ნზელიბეს, ჯოზეფ რაზის, დევიდი სხეფერის, მიკა შვარცმანის, ნადავ შოკედის, სტივენ დ. სმიტის, ვინიფრედ ფოლერს სალივანის, ნელსონ ტებეს, კიმ იურაკოსა და ლონდონის საუნივერსიტეტო კოლეჯს, კოლუმბიის სამართლის სკოლას, ლოიოლას უნივერსიტეტის ჩიკაგოს კონსტიტუციური სამართლის კოლოკვიუმს, ჯონ ჰოპკინსის უმაღლესი საერთაშორისო კვლევების სკოლას, ბოლონიისა და გრიგორიანულ პონტიფიკურ უნივერსიტეტს (რომი) კომენტარებისთვის წინამორბედ პროექტებზე და ტომ გეილორდს კვლევაში დახმარებისთვის.

** ხელახლა გამოქვეყნებულია ავტორისა და ოქსფორდის უნივერსიტეტის გამომცემლობის ნებართვით. Andrew Koppelman, 'How Could Religious Liberty Be a Human Right?' (2018) 16(3) International Journal of Constitutional Law 985-1005, doi: 10.1093/icon/moy071 ეწვიეთ ბმულს: <https://academic.oup.com/icon/article/16/3/985/5165819>. გამოყენების ნებართვისთვის, გთხოვთ, დაუკავშირდეთ: journals.permissions@oup.com. თარგმანი: ოქსფორდის უნივერსიტეტის გამომცემლობა და ავტორი არ არიან პასუხისმგებელი ან რაიმე სახით ანგარიშვალდებული თარგმანის სიზუსტეზე, ამ ხელახალი გამოცემის თარგმანი მომზადებულია ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის იურიდიული ფაკულტეტის შედარებითი და ტრანსნაციონალური სისხლის სამართლის ინსტიტუტის სტაჟიორების - ალექსანდრე ჯულელისა და ნიკა უსუფაშვილის მიერ. შესაბამისად, მის სიზუსტეზე პასუხისმგებელია მთარგმნელი.

ადამიანს აერთიანებს. ამდენად, „რელიგიას“, როგორც იდენტობის განმსაზღვრელს, გააჩნია დაცვის ღირსი ინტერესი.

ბევრი მეცნიერი არ იზიარებს „რელიგიის თავისუფლების“ იდეას. ისინი ეწინააღმდეგებიან რელიგიური ნიშნით დევნას, მაგრამ აქვე ფიქრობენ, რომ „რელიგიის“ თავისუფლება ხელს უწყობს ისეთ საქმიანობას, რომელიც არსობრივად ქრისტიანობის მსგავსია, თუმცა, ამავედროულად, ხელს უშლის რეალურად უსამართლო ქცევის აღქმას.

ერთ-ერთი კრიტიკის მიხედვით, გაუმართლებელი წინააღმდეგობა რელიგიას განსაკუთრებულად ლობირებს, რაც არასამართლიანია ანალოგიური სიკეთის არარელიგიურ კონცეფციასთან მიმართებით.¹ მეორე, ხელშემშლის წინააღმდეგობა, უპირველეს ყოვლისა, მიემართება ადამიანის უფლებათა საერთაშორისო სამართლებრივ რეჟიმებს და ამტკიცებს, რომ რწმენის თავისუფლებას შეცდომაში შევყავართ, რადგანაც, აღნიშნულის მიხედვით, დაპირისპირება ზოგჯერ რელიგიურ ნიადაგზე წარმოიშობა, მაგრამ გამომწვევი კონფლიქტები რეალურად რელიგიურ განსხვავებას არ ეხება, ასე რომ, რელიგიის თავისუფლებაზე ორიენტირებას მივყავართ უთანხმოებამდე და პოლიტიკამდე, რაც კიდევ უფრო უარესია.² მაშასადამე, ორივე მათგანი ეჭვქვეშ აყენებს იმას, რომ არსებობს რაღაც განსაკუთრებული რელიგიაში, რაც მის უფლებად გამორჩევის ფაქტს ამართლებს.

მიუხედავად ამისა, რწმენის თავისუფლებას უდავოდ აქვს ხიბლი, რადგანაც იგი რადიკალურად განსხვავებული ღირებულებების მქონე ხალხს მშვიდობიან თანაცხოვრებაში ეხმარება. სწორედ ეს არის მიზეზი, თუ რატომ არიან დაინტერესებული ევროპელები და ამერიკელები მისი გავრცელებით.

აღსანიშნავია, რომ ორივე წინააღმდეგობას აქვს არსებობის საფუძველი, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, რელიგია მაინც განხილული უნდა იქნეს, როგორც უფლება. რელიგია არ არის ერთადერთი და უნიკალური ღირებულება,³ რადგანაც არსებობს სხვა, არანაკლებ მნიშვნელოვანი სიკეთეებიც. რელიგიაზე ფოკუსირებას კი შეუძლია უსამართლობიდან ამ ინტერესებზე

¹ მეცნიერები, რომელთაც სჯერათ აღნიშნული წინააღმდეგობის, იხ., Kathleen Brady, *The Distinctiveness of Religion in American Law: Rethinking Religion Clause Jurisprudence* (Cambridge University Press 2015) 17-55; Andrew Koppelman, *Defending American Religious Neutrality* (Harvard University Press 2013) 120-165.

² Saba Mahmood, *Religious Difference in a Secular Age: A Minority Report* (Princeton University Press 2016); Elizabeth Shakman Hurd, *Beyond Religious Freedom: The New Global Politics of Religion* (Princeton University Press 2015); Winnifred Fallers Sullivan, *The Impossibility of Religious Freedom* (Princeton University Press 2007); იხ. ასევე: რელიგიის თავისუფლების პოლიტიკაში თავმოყრილი ნარკვევები Winnifred Fallers Sullivan and others (eds), *Politics of Religious Freedom* (University of Chicago Press 2015).

³ რასაკვირველია, ზოგიერთი ამას არ დაეთანხმება. იხ. Brady, *supra* სქოლიო 1, ასეთებს, რა თქმა უნდა, არანაირი წინააღმდეგობა არ გააჩნიათ რელიგიის განსაკუთრებულ დაცვასთან დაკავშირებით.

მოგვაქცოს. უდავოა, რომ „რელიგია“ შეუცნობელ ჯგუფს მიეკუთვნება, მაგრამ კანონი ცალსახად მოუქნელია. სახელმწიფოს არ ძალუძს კონკრეტული მრწამსის მატარებელი და იდეოლოგიის ერთგული თითოეული ინდივიდის იდენტობის აღიარება. საუკეთესო შემთხვევაში, მას შეუძლია დაიცვას ფართო კატეგორიის ინტერესები, რომლებიც ბევრ ადამიანს აერთიანებს. რელიგია კი სწორედ ასეთ კატეგორიას მიეკუთვნება. ფილოსოფიური პირველადი პრინციპები კარგავს ელფერს როდესაც კანონითაა დარეგულირებული.

გასათვალისწინებელია, რომ ამერიკული კანონმდებლობა ამ წინააღმდეგობების მთავარ სამიზნეს წარმოადგენს. იმის გააზრება, თუ რატომ განიცდიან ისინი წარუმატებლობას აქ, გვიჩვენებს, რატომ შეიძლება წარუმატებლობა განიცადონ და რელიგიური თავისუფლება სათანადოდ განიხილებოდეს როგორც უფლება სხვაგან.

პირველი შესწორების დოქტრინამ გამოიყენა სიტყვა „ნეიტრალობა“ რელიგიასთან დაკავშირებით, მაგრამ, ამავდროულად, დადებითად განიხილავს მას. უდავოა, რომ ეკლესიის სახელმწიფოსაგან გამოყოფა რელიგიას იცავს სახელმწიფოს მხრიდან განხორციელებული მანიპულაციისგან. შესაბამისად, კანონის ნეიტრალობა მოითხოვს რელიგიური კეთილგანწყობილების აბსტრაქტულად აღქმას [მოძველებული წესების გარდა, როგორცაა ვალუტაზე ასახული „ჩვენ გვჯერა ღმერთის“] ისეთ მაღალ დონეზე, რომ სახელმწიფომ რელიგიურ დავებში კონკრეტული მხარე არ დაიჭიროს. ამერიკა კი, როგორც სამყაროში რელიგიურად ყველაზე მრავალფეროვანი ერი, ამ განსხვავებულობას უჩვეულოდ წარმატებით უმკლავდება.⁴

ამერიკული მიდგომა გაუმართლებელი წინააღმდეგობის ორ ვერსიას აყალიბებს.⁵ ერთ-ერთი მათგანი გულისხმობს, რომ სხვა ღირებულებები ისეთივე მნიშვნელოვანია, როგორც რელიგია. მეორე - ეფუძნება მეტად მნიშვნელოვან მოსაზრებას, როგორც მას ჩვეულებისამებრ უწოდებენ, ლიბერალურ ნეიტრალიტეტს, რომელიც გულისხმობს, რომ სახელმწიფოს ძალაუფლების აქტი არასოდეს უნდა გამართლდეს სიკეთის სადავო ცნების საფუძველზე. საბოლოოდ, ორივე მათგანი მოიაზრებს ისეთი ალტერნატივის მოძიებას, რომელიც „რელიგიას“ პრივილეგიას არ მიანიჭებს.

შემოთავაზებულ ალტერნატივებს შორის აღსანიშნავია თანასწორობა, ცნობიერება და ერთიანობა. ჰობსისეული წინააღმდეგობის მიხედვით, ადამიანის სურვილები იმდენად მრავალფეროვანია, რომ არ შეიძლება არსებობდეს გონივრული მიზეზი იმისათვის, რომ რომელიმე ზემოაღნიშ-

⁴ Brady, supra სქოლიო 1.

⁵ გარდა ამისა, აღვნიშნავ, რომ, მიუხედავად არათანმიმდევრულობისა, ისინი ზოგჯერ თანხვედრაშია: ლიბერალური ნეიტრალიტეტი ხელს უშლის სახელმწიფოს, აღიაროს ზოგიერთი სიკეთის სათანადო ღირებულება.

ნულს პრიორიტეტი მივანიჭოთ და კანონით რეგულირებისაგან გავათავისუფლოთ, რაც, რა თქმა უნდა, არასწორია, მაგრამ სადავო და არაზუსტ კატეგორიაზე დაყრდნობის გარეშე, როგორცაა „რელიგია“, შეუძლებელია დავამტკიცოთ მისი მცდარობა. ერთი რამ ცხადია, ჩვენ ერთმანეთისთვის უფრო ადვილად გასაგები ვართ, ვიდრე ჰობსს მიაჩნია, რადგანაც არსებობს ინტერსუბიექტურად თვალსაჩინო სიკეთეები, რომელთა ღირებულებაც ინდივიდის სურვილებს აღემატება. მათ ჩარლზ ტეილორი მორალურ ღირებულებებს უწოდებდა. საზოგადოებას უფლება აქვს, თავისუფლად მიიღტვოდეს ამ ღირებულებებისკენ.⁶ რასაკვირველია, ეს მიუღებელი იქნება ლიბერალური ნეიტრალიტეტისთვის, მაგრამ ბევრი გამოსატული პრეტენზია ადამიანის უფლებებზე (მათ შორის, რელიგიის თავისუფლებაზე) ბუნდოვანია მორალურ ღირებულებებზე დაყრდნობის გარეშე.

ამდენად, დიდი უსამართლობა იქნება მორალური ღირებულებებისკენ სწრაფვის შეზღუდვა, თუმცა ის ფაქტი, რომ ყოველი საზოგადოებისთვის სხვადასხვა მორალური ღირებულებაა მნიშვნელოვანი, გაუმართლებელ და ხელშემშლელ საშიშროებას ნამდვილად წარმოადგენს.

I. რა არის ადამიანის უფლება?

უნდა აღინიშნოს, რომ არ არსებობს კონკრეტული კრიტერიუმები, რომლითაც განისაზღვრება ადამიანის უფლებები.⁷ ერთ-ერთი მოსაზრების მიხედვით, ადამიანს უნდა ჰქონდეს რიგი უფლებები, რადგანაც, რაც არ უნდა იყოს ჩვენი მიზანი, ვერ მივალწევთ მას, თუ ვიმყოფებით მონობაში, ტყვეობაში, გვცემენ, გვაშიშვლებენ, გვანამებენ ან გვკლავენ.⁸

ასეთი მინიმალური უფლებები კი სხვა ბევრ მნიშვნელოვან უფლებას აბათილებს. 1948 წლის ადამიანის უფლებათა საყოველთაო დეკლარა-

⁶ ის არ არის მხოლოდ მორალური ღირებულება, არამედ, როგორც ქვემოთ ავხსნი, მათ მცირე ჯგუფს წარმოადგენს.

⁷ ამათგან რამდენიმეც კი, როგორცაა საბაზისო ჯანმრთელობის დაზღვევა, საკმაოდ საკამათოა. Obamacare-ის საქმეზე დავისას, იუსტიციის მინისტრის მოადგილე ამტკიცებდა, რომ ამერიკელებს, შესაძლებელია, კანონიერად მოეთხოვოთ ჯანმრთელობის დაზღვევის შექმნა, რადგან ავადმყოფობის შემთხვევაში ქვეყანა ვალდებულია, უზრუნველყოს სამედიცინო მომსახურება, რაზეც მოსამართლემ, ანტონინ სკალიამ უპასუხა: „ასე რომ, ამაზე თავს ნუ დაივალდებულებ.“ Andrew Koppelman, *The Tough Luck Constitution and the Assault on Health Care Reform* (Oxford University Press 2013) 1.

⁸ James Griffin, *On Human Rights* (Oxford University Press 2008); Michael Ignatieff, *Human Rights as Politics and Idolatry* (Princeton University Press 2001) 90, 173. აქ განვიხილავ მხოლოდ ფილოსოფიურ საკითხს, კერძოდ, არის თუ არა რელიგიური თავისუფლება სათანადო საფუძველი სისტემის/რეჟიმის შესაფასებლად. მე არ ვაფასებ იმ ინსტიტუტებისა და შეთანხმებების ეფექტურობას, რომლებიც გარანტიას იძლევიან უფლების დაცვაზე და არც იმას, არის თუ არა ზოგიერთი ინტერესი უფრო მნიშვნელოვანი, ვიდრე უფლებების პატივისცემა. Eric Posner, *The Twilight of Human Rights Law* (Oxford University Press 2014); Wendy Brown, “The Most We Can Hope For . . .”: Human Rights and the Politics of Fatalism (Duke University Press 2004) 103 S. Atlantic Q. 451.

ციის მე-16 მუხლით გარანტირებულია „ქორწინებისა და ოჯახის შექმნის უფლება“.⁹ შესაბამისად, მდებრობითი სქესის ორგანოს წინდაცვეთის საკითხზე მტკიცედ თანხმდებიან, რომ ეს ადამიანის უფლებების დარღვევაა.¹⁰ მიუხედავად იმისა, ტარდება თუ არა იგი სამედიცინო სანიტარული წესების დაცვით, ეს ნიშნავს მსხვერპლისათვის სექსუალური სიამოვნების მიღების შესაძლებლობის წართმევას. თუმცა, ამ უფლებების დარღვევა ნორმალურ ცხოვრების დაწყებაში ყოველთვის არ გვიშლის ხელს,¹¹ რადგანაც ზოგიერთი ადამიანი არ ფიქრობს ოჯახის შექმნაზე ან სექსუალურ სიამოვნების მიღებაზე.

მეორე მხრივ, ეს შესაძლებლობები ფასდება ზუსტად ამ აღწერილობით, მრავალი ადამიანის მიერ ყველა კულტურაში, რომლის შესახებაც ჩვენ ვიცით და მთავრობა, ზოგჯერ, უსამართლოდ ზღუდავს მათ. მათი წყაროა არა აბსტრაქტული იდეები, არამედ ის ფასეულობები, რომლებსაც ხალხი აყალიბებს.

ჯოზეფ რაცის მტკიცებით, უფლება უნდა გავიგოთ, როგორც ადამიანის კეთილდღეობის ასპექტი, რომელიც „საკმარისი მიზეზია იმისათვის, რომ სხვა ადამიანებს ვალდებულება გააჩნდეთ“.¹² მაშასადამე, თუ ეს სიმართლეს შეესაბამება და თუ რელიგია უნივერსალური უფლებაა, იგი უნდა იცავდეს ადამიანთა კეთილდღეობის უნივერსალურ, აუცილებელ ფაქტორს.

რელიგიური თავისუფლების ცნება, ფაქტობრივად, ბევრი საერთაშორისო ხელშეკრულებითაა გათვალისწინებული.¹³ 1948 წლის ადამიანის უფლებათა საყოველთაო დეკლარაციის მე-18 მუხლის მიხედვით, თითოეულ ადამიანს აქვს უფლება „როგორც ინდივიდუალურად, ისე სხვებთან ერთად, საქვეყნოდ ან განკერძოებით, გააცხადოს თავისი რელიგია თუ რწმენა, წესების დაცვით, აღმსარებლობითა და რიტუალების აღსრულებით“.¹⁴ ამერიკის შეერთებული შტატების სახელმწიფო დეპარტამენტის სამსახური აღნიშნულის განხორციელებაზე კონტროლს ყველა ქვეყანაში ახორციელებს.¹⁵

⁹ მუხლი 16, ადამიანის უფლებათა საყოველთაო დეკლარაცია <<http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>> [10.02.2023].

¹⁰ U.N. Office of the High Commissioner on Human Rights et al., Eliminating Female Genital Mutilation: An Interagency Statement (2008) 8-10 <http://www.un.org/womenwatch/daw/csw/csw52/statements_missions/Interagency_Statement_on_Eliminating_FGM.pdf> [10.02.2023].

¹¹ Andrew Koppelman, 'The Limits of Constructivism: Can Rawls Condemn Female Genital Mutilation?' (2009) 71 The Review of Politics 459.

¹² Joseph Raz, The Morality of Freedom (Oxford University Press 1986) 166.

¹³ ჩამონათვალი იხ. Lorenz Zucca, 'Freedom of Religion in a Secular World' in Rowan Cruft and others (eds), Philosophical Foundations of Human Rights (Oxford University Press 2015) 402.

¹⁴ მუხლი 18, ადამიანის უფლებათა საყოველთაო დეკლარაცია <<http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>> [10.02.2023].

¹⁵ U.S. Department of State, 'International Religious Freedom Report' (2014) <<http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm#wrapper>> [10.02.2023].

არსებობს ამ უფლების სხვადასხვა მახასიათებლები¹⁶: რელიგიური მრწამსის საფუძველზე სასჯელისგან გათავისუფლება, ნეიტრალური კანონებისგან გათავისუფლება, რომლებიც მიზანმიმართულია რელიგიური უმცირესობების წინააღმდეგ, უფლება, რომელიც პირს სამხედრო სამსახურისგან ათავისუფლებს.¹⁷ ამ უკანასკნელს, იმის გამო, რომ საჭიროებს ინდივიდუალურ შეფასებას, ვერ განვიხილავთ ადამიანის უფლებად. დანარჩენები კი, რომლებიც რელიგიის საბაბით გამიზნულ უსამართლობას გულისხმობს და რომელთა საზღვრებიც არ არის დადგენილი, შესაძლებელია უფლებად მივიჩნიოთ. ამდენად, თითოეული ზემოაღნიშნული მახასიათებელი გულისხმობს, რომ რელიგია არის რაღაც განსაკუთრებული, ამიტომაც, ძალადობრივი ფორმით სხვა სარწმუნებაზე მოქცევა ასეთი დესპოტური არ იქნებოდა, თუ რელიგიას დიდი მნიშვნელობა არ ექნებოდა საზოგადოებისთვის.

თუმცა, საინტერესოა, რა მიუთითებს იმაზე, რომ რომელიმე მათგანი წარმოადგენს უფლებას? ზოგის აზრით, უფლებები სახელმწიფოს სუვერენიტეტს ზღუდავს და გარკვეული სახის სანქციებს აწესებს დარღვევის შემთხვევაში. მეორე მხრივ, მეტად მოკრძალებული აზრი, რომელსაც აქ დავეყრდნობით, არის მორალური იმპერატივები, რომელთაც სახელმწიფომ პატივი უნდა სცეს.¹⁸ და მაინც, შეგვიძლია თუ არა მივიჩნიოთ რელიგიის თავისუფლება ამგვარ იმპერატივად?

II. რელიგიის თავისუფლების სპეციფიკურობა

რობერტ აუდის განმარტებით: „რაც უფრო ღრმადაა გამჯდარი ადამიანში ვალდებულების გრძნობა და რაც უფრო მჭიდრო კავშირი აქვს მის იდენტობასთან, მით უფრო მაღალია ამ ვალდებულებების გამოხატვის დაცვის ხარისხი“. შესაბამისად, ამით შეგვიძლია რწმენის თავისუფლების უფლების დასაბუთება, რადგან „როგორც ისტორიული ფაქტორიდან და, ალბათ, ადამიანის ფსიქოლოგიიდან გამომდინარეც, რელიგიური ვალდებულებები მნიშვნელოვან როლს თამაშობს ხალხის იდენტობის განსაზღვრაში“. აუდის მტკიცებით, აღნიშნული სიმართლე იქნება, „თუკი იარსებებს რამდენიმე სახის არარელიგიური ვალდებულება“.¹⁹

¹⁶ აღნიშნულის ორამროვნების ერთი მიზეზი ისაა, რომ ის ეჭვქვეშ აყენებს რელიგიის, როგორც ადამიანთა საერთაშორისო უფლების, ღირებულებას. იხ. Zucca, supra სქოლიო 13, 395-397. სხვა მხრივ, იგი ფართოდ აღიარებულია: 2007 წლის Pew Global Attitudes Survey-ის მიხედვით, საშუალოდ, 34 ქვეყანაში, მოსახლეობის 93%-მა აღნიშნა, რომ მათთვის აუცილებელია ისეთ ქვეყანაში ცხოვრება, სადაც ისინი ღიად შეძლებენ საკუთარი რელიგიის გამოხატვას, 2%-ზე ნაკლებმა კი აღნიშნა, რომ ეს მნიშვნელოვანი არ იყო. Brian J. Grim, 'Religious Freedom: Good for What Ails Us?' (2008) 6 The Review of Faith & International Affairs 3. მადლობა პასკუალე ანნიკინოს მითითებისთვის.

¹⁷ კიდევ ერთი შემოთავაზებული მახასიათებელია უფლება, შეგეძლოს „რელიგიის გაკიცხვა“.

¹⁸ James Nickel, Human Rights in Stanford Encyclopedia of Philosophy §2.1. (2017) <<http://plato.stanford.edu/entries/rights-human/>> [10.02.2023].

¹⁹ Robert Audi, Religious Liberty Conceived as a Human Right in Rowan Cruft and others (eds),

სამყარო წარმოადგენს ვალდებულებებისა და იდენტობების ხშირ, ქაოსურ გროვას, რომელთა უმეტესობას საერთოდ არაფერი აკავშირებს რელიგიასთან. „რელიგია“ კი კულტურულად სპეციფიკური კატეგორიაა, რომელიც აღმოცენდა უცხო რწმენასთან დაპირისპირების საფუძველზე და დაკავშირებულია გეოპოლიტიკურ ყოფიერებასთან, რომელსაც დასავლეთი იძულებით დაუკავშირდა.²⁰ შესაბამისად, აუდის შეხედულებებზე გავლენას ახდენს როგორც გაუმართლებელი, ისე ხელშეშლის წინააღმდეგობა. იქიდან გამომდინარე, რომ რელიგია ძალიან მნიშვნელოვანია საზოგადოების ნაწილისთვის, ხოლო სხვები მის მიმართ ინდიფერენტული არიან, ზოგიერთი, ვინც სარწმუნოების ძალადობრივი გზით შეცვლის მსხვერპლი გახდა, ამ მოვლენას უმნიშვნელო „უხერხულობის“ შემქმნელად მიიჩნევს.

ადამიანის უფლების ცნება, რელიგიის თავისუფლებასთან მიმართებით, ხშირად ყოფილა გამოყენებული ქრისტიანული რელიგიის პრივილეგიების ხაზგასასმელად. მაგალითად, მე-19 საუკუნეში ევროპული ქვეყნების მმართველებმა, ქრისტიანების დაცვის სახელით, ოსმალთა სუვერენიტეტის ხელყოფისთვის ამ ხერხს მიმართეს.²¹ ფილიპინების დაპყრობის დროს ევროპული ქვეყნების მმართველთა მთავარი მიზანი ამერიკელების ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე მოქცევა იყო, რაც ევროპელი (განსაკუთრებით, ებრაელებისთვის პირველი მსოფლიო ომის შემდეგ) ეთნიკური უმცირესობების დასაცავად გამოიყენეს, ხოლო მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ „შინტოს“ ოფიციალური სტატუსი ჩამოართვეს.²² თუმცა, ადამიანის უფლებათა საყოველთაო დეკლარაციის მიზანი იყო ის, რომ იგი მისაღები ყოფილიყო ფართო საზოგადოებისთვის,²³ ამიტომაც ამერიკელმა ევანგელისტებმა და ევროპელმა მისიონერებმა მე-18 მუხლი ჩამოაყალიბეს, რითაც დახმარებას ითხოვნდნენ ისლამისა და კომუნისტების წინააღმდეგ.²⁴

Philosophical Foundations of Human Rights (Oxford University Press 2015) 418. სხვა მსგავსი არგუმენტები იხ. Brady, *supra* სქოლიო 1; Michael W. McConnell, ‘The Problem of Singling Out Religion’ (2000) 50 DePaul Law Review 1.

²⁰ Jonathan Z. Smith, Religion, Religions, Religious in Mark C. Taylor (ed), *Critical Terms for Religious Studies* (University of Chicago Press 1998) 269; Talal Asad, *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam* (Johns Hopkins University Press 1993).

²¹ Mahmood, *supra* სქოლიო 2, 31-65.

²² Anna Su, *Exporting Freedom: Religious Liberty and American Power* (Harvard University Press 2016).

²³ Mary Ann Glendon, *A World Made New: Eleanor Roosevelt and the Universal Declaration of Human Rights* (Random House Trade Paperbacks 2001) 73-78.

²⁴ Mahmood, *supra* სქოლიო 2, 48-49; Linde Lindkvist, ‘The Politics of Article 18: Religious Liberty in the Universal Declaration of Human Rights’ (2013) 4 *Humanity - An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development* 429. ქრისტიანულმა პარადიგმამ, ასევე, ადამიანის უფლებათა ევროპული კონვენციის კანონპროექტის ის დებულება შეცვალა, რომელიც რელიგიის თავისუფლებას ეხებოდა. Samuel Moyn, ‘Religious Freedom and the Fate of Secularism’ in Jean Cohen and Cécile Laborde (eds), *Religion, Secularism, & Constitutional Democracy* (Columbia University Press 2016) 27.

ცალკეულ რელიგიათა მთავარ მიზანს რაიმეს დამტკიცება წარმოადგენს, შესაბამისად, არ არსებობს მათი ისეთი კატეგორია, რომელიც რელიგიურ დონეზე გამორჩეულად იქნება დაცული. თუკი ვინმე შეეცდება ამას, ის იმ საზოგადოების ღირებულებებს დაამახინჯებს, მაგრამ ვილაცისთვის აღნიშნული ქცევა, შესაძლოა, რელიგიის დაცვას, წარმოჩენასა და პრიორიტეტის მინიჭებას ნიშნავდეს, ამასთან, „რელიგიურ“ ნორმად მიიჩნეოდეს.²⁵

განვიხილოთ 2014 წლის სახელმწიფო დეპარტამენტის ყოველწლიური ანგარიში საერთაშორისო რელიგიის თავისუფლების თემაზე. სრული სისასტიკეა: მკვლელობები, ბავშვის გატაცებები, წამება, მონობა, ადამიანთა უფლებების დარღვევის ჩვეული ჩამონათვალი,²⁶ მაგრამ რა შეიძლება მოვიმოქმედოთ უშუალოდ რწმენის თავისუფლებასთან დაკავშირებით? სამწუხაროდ, ზოგჯერ ყოველივე აღნიშნული რელიგიური ნიშნითაა მოტივირებული. მეტიც, წინამდებარე მოხსენება იწყება ISIL-ის საშინელი ამბით, როდესაც მეომრები ქრისტიანი ქალისაგან ახალფეხადგმულ ბავშვს იტაცებენ. რა თქმა უნდა, უდავოდ შემზარავია მოცემული სურათი, მაგრამ რელიგიური მოტივი არ არის ის, რაც ყველაზე საშინელია ამაში.

აღნიშნული მოხსენება დეტალურად ასახავს მიანმარში მცხოვრები როჰინგას ხალხისა და მუსლიმი უმცირესობის გასაჭირს, რომლებიც ძალადობის, ტანჯვის, იძულებითი გადაადგილების მსხვერპლნი არიან და რომლებმაც უარყვეს ბერმესის მოქალაქეობა, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი იქ ცხოვრობდნენ თაობების განმავლობაში. 2016 წლის მოხსენება ადასტურებს: „იმის გამო, რომ რელიგია და ეთნიკურობა ხშირად ერთმანეთთან მჭიდროდაა დაკავშირებული, რთულია მარტოოდენ რელიგიურ იდენტობაზე დაფუძნებული მრავალი უბედური შემთხვევის კლასიფიცირება“.²⁷ თუმცა ეს ყველაფერი რელიგიური თავისუფლების დარღვევად ითვლება.

ელიზაბეტ შეკმენ ჰერდის აზრით, „როჰინგას მოსახლეობას ეთნიკურ, ეკონომიკურ, პოლიტიკურ და ეროვნულ დისკრიმინაციასთან და ძალადობასთან უწევს გამკლავება.“²⁸ იმ ფაქტზე ორიენტირებით, რომ ბუდისტები არიან მხაგვრელები და მუსლიმები - მსხვერპლნი, რელიგიის თავისუფლებაზე მსჯელობა ამ რთულ ისტორიას პოლიტიკურად ბუნდოვანს ხდის: ამ შემთხვევაში, რელიგიური უფლებების პროპაგანდა ქმედითად აძლიერებს ეროვნული მოძრაობების გამოხატულ ძალადობას, რაც მათი არსებობისთვის დამოკიდებულია მუსლიმებსა და ბუდისტებს შორის განსხვავ-

²⁵ Hurd, supra სქოლიო 2, გვთავაზობს უამრავ ილუსტრაციას, რომლთაგანაც მხოლოდ მაგალითს წარმოვიდგენთ.

²⁶ International Religious Freedom Report, supra სქოლიო 15.

²⁷ U.S. Department of State, Burma 2016 International Religious Freedom Report <<http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm#wrapper>> [10.02.2023].

²⁸ Hurd, supra სქოლიო 2, 48.

ვებულობის ურყევი ხაზების ხანგრძლივ არსებობასა და უმრავლესობის (ბუდისტების) რელიგიის, რასისა და ბერძენის ეროვნული იდენტობის უცვლელ კავშირებზე. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, რელიგიური უფლებები განსაკუთრებით აძლიერებს მათ, ვისთვისაც შეზღუდულია ბერძენის საზოგადოებაში როინგას მიღება.²⁹

დაახლოებით, იგივე ხდებოდა სირიაში. ამერიკის შეერთებული შტატების კომიტეტმა, საერთაშორისო რელიგიურ თავისუფლებებზე, 2013 წელს წარადგინა მოხსენება, რომლის მიხედვითაც საჭირო იყო სირიაში რელიგიურ ტოლერანტობაზე პროპაგანდის წარმოება და „რელიგიური უმცირესობებისთვის იქ დამკვიდრებაში დახმარება“. ჰერდი მიიჩნევს: „სირიელი ხალხის გასაჭირის შესამსუბუქებლად, რელიგიური განსხვავებულობისა და თავისუფლების პრობლემის აღმოსაფხვრელად, საჭიროა, ფარულად ვიმოქმედოთ ასადის რეჟიმის წინააღმდეგ, რომელიც ათეულობით წლის განმავლობაში სექტანტური განსხვავებულობის პოლიტიზირებით სარგებლობს, რათა დესპოტური მმართველობა გაამართლოს.“³⁰

„რელიგიის თავისუფლება“ სარწმუნოებას ანიჭებს პრიორიტეტს, ვიდრე უშუალოდ რელიგიურ წეს-ჩვეულებებს. თავად სარწმუნოების სახეობებს შორის კი არსებობს უძველესი და საყოველთაოდ მიღებული მიმდევრობები, რომლებიც მორწმუნეთათვის შეიძლება არც იყოს მნიშვნელოვანი. რელიგიური მიმდევრობების რეიფიკაცია ბუნდოვანს ხდის იმ პოლიტიკურ შესაძლებლობებს, რომლებიც დაფუძნებულია ამ მიმდევრობებზე. ამიტომაც, რელიგიის თავისუფლების ლობირებამ შეიძლება პროკრუსტესეული გადასახადის დაკისრება, ადგილობრივი კონფლიქტი და ურთიერთობების გაუარესება გამოიწვიოს. უმცირესობის რელიგიური ჯგუფების ორგანიზების მცდელობა, ასევე, თვითნებურ შესაძლებლობას აძლევს იმ რელიგიურ ლიდერებს, რომლებმაც იციან, როგორ მართონ აღნიშნული სისტემა, რაც, საკუთრივ, არღვევს სარწმუნოებათა მიმართ თანაბარი მოპყრობის კონცეფციას. ქაოსი იწვევს უსამართლობას.

როდესაც ამერიკელი ბაპტისტები და დეისტები ეკლესიის სახელმწიფოსგან გამოყოფის იდეის გარშემო გაერთიანდნენ, მათ ბოროტი ზრახვები ამოძრავებდათ, კერძოდ, არაუფლებამოსილი მღვდლებისთვის თავისუფლების აღკვეთა და რელიგიური გადასახადების დაკისრება იმ პირებზე, რომლებიც მათ მიერ აღიარებულ რელიგიას არ მისდევდნენ.³¹ შესაბამისად, „თავისუფალი ღვთისმსახურების იდეა“ ამ მდგომარეობაზე მორგებულ სათა-

²⁹ *ibid*, 46-47.

³⁰ *ibid*, 115.

³¹ Andrew Koppelman, 'Corruption of Religion and the Establishment Clause' (2009) 50 *William and Mary Law Review* 1831.

ნადო მექანიზმს წარმოადგენდა, თუმცა აღნიშნული ნაკლებად სარგებლის მომტანია, მეტიც, ხელშემშლელია მიანმარში.

III. „რელიგიის“ გარეშე ცხოვრება

როგორ ვუპასუხოთ გაუმართლებელ და ხელისშემშლელ წინააღმდეგობებს? ეფექტურ მექანიზმს წარმოადგენს ის, რომ რელიგიის თავისუფლება დაცული იყოს არაპირდაპირ, უკვე განმტკიცებული ზოგადი უფლებების საფარქვეშ (მაგალითად, ერესი სიტყვის თავისუფლებით იყოს დაცული)³² ან გამოყოფილი მისი შემადგენელი კომპონენტებით.³³ როჭინჯას ან ISIL-ის მსხვერპლთა დაზიანებები უკეთესად აღიწერება რელიგიაზე მითითების გარეშე.

თუმცა, ეს მიდგომა რელიგიას ვერ დაიცავს, ამერიკის მაგალითზე, რიგ განსაკუთრებულ შემთხვევებში. აღნიშნული შვებისმომგვრელი არ იქნება „კვაკერების“ პროექტის მოწინააღმდეგეებისთვის, ან ამერიკელი მკვიდრებისთვის, რომლებსაც სურთ, კაკტუსი თავიანთ რიტუალებში გამოიყენონ; მუსლიმებისთვის, რომლებიც წვერს ატარებენ, ან კათოლიკეებისთვის, რომლებიც საკრალურ ღვინოს იყენებდნენ მშრალი კანონის პერიოდში.³⁴ მსგავსი შემთხვევები არსებობს ჩრდილოეთ ამერიკისა და ევროპის გარეთაც. მაგალითად, ბრაზილიის სასამართლოებში 2009 წელს განიხილეს საკითხი იმის შესახებ, ებრაელებს უნდა მისცემოდათ თუ არა უფლება, ეროვნულ კოლეჯში მისაღებ გამოცდაზე სხვა დღეს, კერძოდ, შაბათს, გამოცხადებულიყვნენ.³⁵

აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთი შემთხვევის დასაბუთება და გადმოცემა საკმაოდ რთული იქნება არარელიგიური ტერმინოლოგიით. ამიტომაც, ჰერდი

³² Ira Lupu and Robert Tuttle, *Secular Government, Religious People* (Wm. B. Eerdmans Publishing Co. 2014) 177-210; James Nickel, 'Who Needs Freedom of Religion?' (2005) 76 *University of Colorado Law Review* 941.

³³ Cécile Laborde, 'Religion in the Law: The Disaggregation Approach' (2015) 34 *Law and Philosophy* 581.

³⁴ ნიკელი ამტკიცებს, რომ გამონაკლისები შეიძლება ჩამოყალიბდეს „რელიგიის“ კატეგორიის გამოყენების გარეშე. მაგალითად, „შესაძლებელია, მკვლევარ მეცნიერებზე გავრცელდეს გამონაკლისი ნარკომანიის კანონებიდან, რათა მათ შეძლონ კონტროლირებადი ნივთიერებების შესწავლა.“ Nickel, *supra* სქოლიო 32, 958. თუმცა, ბუნდოვანია და ნიკელი არ აღწერს, როგორ შეიძლება გაამართლონ კლასიკური რელიგიური ჩვეულებები, როგორცაა, მაგალითად, საკრალური ღვინო, არარელიგიურად. ლებორდის აზრით (მე მპასუხობს), საკრალური ღვინო შეიძლება საზოგადოებრივმა თავისუფლებამ დაიცვას. *Supra* სქოლიო 33, 598 n. 45. აღნიშნული კი თავისუფლების არასწორ გაგებას წარმოადგენს, რადგანაც კანონის დარღვევის მიზნით გაერთიანებული ჯგუფი ვერ იქნება კონსტიტუციონალურად დაცული. მეტიც, ისინი შეთქმულების კიდევ ერთი დანაშაულის ჩამდენნი უფრო არიან.

³⁵ *Jewish Center for Religious Education v. The Union* (2009) in Steven Gow Calabresi and others (eds), *The U.S. Constitution and Comparative Constitutional Law: Texts, Cases, and Materials* 1200 (Foundation Press 2016). ქვედა ინსტანციამ შეღავათი გაითვალისწინა, მაგრამ სააპელაციო სასამართლომ გააუქმა აღნიშნული გადაწყვეტილება.

იძულებულია, მიმართოს რელიგიის თავისუფლების რიტორიკას. ამერიკის შეერთებული შტატების სახელმწიფო დეპარტამენტის სამსახურის განცხადების თანახმად, „ქვეყანაში არ არსებობს რელიგიის თავისუფლების დარღვევის ფაქტები“, მაშინ, როცა გუატემალაში, მაიას ეთნიკური ჯგუფის - კიჩეს უძრავ ქონებასთან დაკავშირებული უფლებები გამუდმებით ირღვევა, სახელმწიფოსა და პოლიციასთან შეთანხმებულად, მულტინაციონალური სასარგებლო წიაღისეულის მოპოვებით. ამიტომაც ჰერდი წუხს შემდეგზე: მიუხედავად იმისა, რომ კიჩეს ჯგუფისათვის მიწა წმინდათაწმინდაა, „ისინი განიხილებიან, როგორც [ალიარებადი] რელიგიის არმქონე ჯგუფი“.³⁶ აქედან გამომდინარე, აღნიშნული გულისხმობს არა იმას, რომ ჩვენ შევწყვიტოთ საკითხის რელიგიური ტერმინოლოგიით განხილვა, არამედ კიჩე უნდა ვაღიაროთ რელიგიად შესაბამისი სამართლებრივი დაცვით, მაგრამ, ამ შემთხვევაში, ჩვენ მოგვიწევდა, მიგვემართა გაუმართლებელი წინააღმდეგობისთვის.³⁷

გაუმართლებელი წინააღმდეგობის თავიდან ასაცილებლად შესაძლებელია კარგად ნაცნობი უფლებებისათვის (სიტყვის, გაერთიანების და ა.შ.) ისეთი უფლებების დამატება და გაერთიანება, რომლებიც ასახავს რელიგიის გამორჩეულ ასპექტებს, მაგრამ რელიგიურ კონტექსტს მოკლებულია. ამას მოჰყვება რელიგიის ჩანაცვლება ზოგიერთი X უფლებით და მისი, როგორც განსახილველი კატეგორიის, სრულად გაქრობა.³⁸ საგულისხმოა X-ის ისეთი ვარიაციები, როგორებიცაა: ინდივიდუალური ავტონომია, კერძო და სახელმწიფო ინსტიტუტებს შორის შუამავალი ორგანოები, ფსიქოლოგიური დახმარება, ნორმები, რომლებიც შემეცნების დონეზე სხვებისთვის ხელმისაწვდომი არაა და სხვა მრავალი.

აქ ყურადღებას გავამახვილებ მათგან სამ ყველაზე მნიშვნელოვან ცნებაზე, რომლებსაც ვუწოდებ თანასწორობას, ცნობიერებასა და ერთიანობას.

დავიწყოთ თანასწორობით. *კრისტოფერ ეისგრუბერი* და *ლორენ სეგერი* გაუმართლებელი წინააღმდეგობის გარშემო თავიანთ მიდგომას გვთავაზობენ. ისინი მიიჩნევენ, რომ კონკრეტული სარწმუნოებისათვის პრიორიტეტის მინიჭება არასწორია, რადგან „რელიგია არ იტვირთება ვალდებულებებითა და ემოციებით“.³⁹ მათი მტკიცებით, სახელმწიფო „უმცირესობე-

³⁶ Hurd, supra სქოლიო 2, 51.

³⁷ ჰერდი უარყოფს „უფრო ყოვლისმომცველ, ახალ და გაუმჯობესებულ „საერთაშორისო რელიგიურ თავისუფლებას“, რადგან „იგი ხელახლა წამოჭრის უკვე გამორიცხული მეცნიერული ხედვის შეცვლილ ვერსიას“. ibid, 63. უფლებების ნებისმიერი შესაძლო მოთხოვნა წარმოშობს ნაწარმოებ სიკეთეს. იხ. მე-6 ნაწილი.

³⁸ ზოგიერთი მეცნიერი გვთავაზობს რელიგიის კატეგორიის შენარჩუნებისა და ადაპტაციისთვის მისთვის ისეთი საფუძვლის დამატებას, როგორიცაა ცნობიერება. იხ. infra სქოლიო 104.

³⁹ Christopher L. Eisgruber and Lawrence G. Sager, ‘The Vulnerability of Conscience: The Constitutional Basis for Protecting Religious Conduct’ (1994) 61 The University of Chicago Law Review 1245.

ბის რელიგიურ პრობლემებს გულისყურით უნდა მოეკიდოს ისევე, როგორც ეკიდება, ზოგადად, მოქალაქეების პრობლემებს“.⁴⁰ ამასთან, აღნიშნავენ, რომ მაშინ, როცა რელიგია სავსეა ვალდებულებებითა და პასუხისმგებლობებით, მოსამართლეები ფხიზლად უნდა იყვნენ, რომ შედარებით არარელიგიური ინტერესები უპირატეს მდგომარეობაში არ აღმოჩნდეს, მაგალითად, თუკი პოლიციის განყოფილების სამსახური უფლებას რთავდა ოფიცერს, ეტარებინა წვერი სამედიცინო მიზეზით, აბსოლუტურად გამართლებული იყო მოთხოვნა რელიგიური მოტივით წვერის ტარების უფლების მინიჭებასთან დაკავშირებით.⁴¹

ეისგრუბერი და სეგერი არასოდეს განმარტავენ, რას ნიშნავს „მნიშვნელოვანი“ - რომელი ინტერესია „სერიოზული“ და რომელი - „ნაკლებად სერიოზული“.⁴² ტომას ბერგის მტკიცებით, პოლიციის განყოფილების სამსახური კრძალავდა წვერის ტარებას „ეთნიკური იდენტობის აღსანიშნავად ან მამაპაპისეული ტრადიციის პატივსაცემად“.⁴³ აღნიშნული კი მიუთითებს იმაზე, რომ თანასწორი მიდგომის მოთხოვნა არ სრულდება: „როდესაც ზოგიერთი ინტერესი მიიღება მხედველობაში, ხოლო ზოგიერთი - არა, ლოგიკურია, შეუძლებელი იქნება რელიგიური ღირებულებებისა და არარელიგიური ინტერესების მიმართ ერთნაირი დამოკიდებულების არსებობა.“⁴⁴ მიუხედავად იმისა, რომ ეისგრუბერსა და სეგერს არ სურთ შესადარებელი ღირებულების დაკონკრეტება, ეს აუცილებელია.

X-ისთვის განკუთვნილი ჩვენი ორი სხვა ვარიანტი, რომლებიც პასუხს გავცემს კითხვაზე თანასწორობასთან მიმართებით, თავიდან აგვაცილებს ამ გაურკვევლობას.

„რელიგიას“ ყველაზე ხშირად სიტყვა ცნობიერებით ანაცვლებენ,⁴⁵ რაც

⁴⁰ *ibid*, 1285.

⁴¹ Christopher L. Eisgruber and Lawrence G. Sager, *Religious Freedom and the Constitution* (Harvard University Press 2007) 90-91.

⁴² *ibid*, 101. იხ. ასევე: Cécile Laborde, 'Equal Liberty, Nonestablishment, and Religious Freedom' (2014) 20 *Legal Theory* 52; Andrew Koppelman, 'Is It Fair to Give Religion Special Treatment?' (2006) *University of Illinois Law Review* 571.

⁴³ Thomas C. Berg, 'Can Religious Liberty Be Protected as Equality?' (2007) 85 *Texas Law Review* 1185, 1194.

⁴⁴ *ibid*, 1195.

⁴⁵ Amy Gutmann, *Identity in Democracy* (Princeton University Press 2003) 151-191; William Galston, *The Practice of Liberal Pluralism* (Cambridge University Press 2005) 45-71; Kwame Anthony Appiah, *The Ethics of Identity* (Princeton University Press 2005) 98; Michael J. Sandel, *Democracy's Discontent: America in Search of a Public Philosophy* (The Belknap Press 1996) 65-71; Michael J. Perry, *Human Rights Theory, 4: Democracy Limited: The Human Right to Religious and Moral Freedom* (Emory Legal Studies Research Paper No. 15-355 2015) <https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2610942> [10.02.2023]; Rogers M. Smith, '“Equal” Treatment? A Liberal Separationist View' in Steven V. Monsma and J. Christopher Soper (eds), *Equal Treatment of Religion in a Pluralistic Society* (Eerdmans Pub Co; NEW STIFF WRAPS 1998) 190.

ნამდვილად არ აგვარებს გაუმართლებლობის პრობლემას, რადგან ის ქრისტიანობის მთავარ თემას არაკრიტიკულად განიხილავს. ბევრი კი სწორედ ამისკენ მოგვიწოდებს, აღნიშნულ ღირებულებას ისე აშკარად მივუდგეთ, რომ არ იყოს საჭირო მისი გამართლება. თუმცა, განუცხადებელი და, ალბათ, არადაფიქსირებადი [რადგან თეოლოგიური კონტექსტით არის დატვირთული] ჰიპოთეზებიც არაეფექტურია, ვინაიდან ისინი, ასევე, არასარწმუნოდ მიიჩნევენ, რომ სურვილი მორალური კატეგორიისაა, რომელიც ჩრდილავს ჩვენს ყველა ვალდებულებასა და გეგმას, როდესაც ხსენებულ კონფლიქტებსა და არცერთ სხვა უკიდურეს მდგომარეობას არა აქვს ანალოგიური წონა.⁴⁶

ცნობიერება არასრულყოფილია, რადგან იგი ზედმეტად ფოკუსირებულია მორალურ ვალდებულებაზე. ხალხის უმეტესობას, რომელიც რელიგიურად ცხოვრობს, მეტწილად უფროა ოჯახისა და ტრადიციის ერთგული, აქვს უიღბლობასთან და დანაშაულის გრძნობასთან გამკლავების მზაობა, აგრეთვე, მეტაფიზიკური სიმართლის ცოდნის მოთხოვნილება და სურვილი, გრძნობდეს ღმერთთან კავშირს, მაგრამ ნაკლებად აქვს წმინდათაწმინდა ტექსტებით დადგენილი მორალური ვალდებულებების განცდა ან ღვთიური სასჯელის შიში. მაშასადამე, ზოგისთვის ცნობიერებაა ყველაზე მნიშვნელოვანი, ზოგისთვის კი - სხვა თანაბრად აუცილებელი საჭიროებები არსებობს, რომელთა ჩამოთვლაც შეუძლებელია ამ შემთხვევაში, რაც, საბოლოოდ, გაუმართლებლობის პრობლემას განსხვავებულ სპექტრში აქცევს. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ ცნობიერება, რელიგიის მსგავსად, უკიდურესად აუცილებელია.

რაც შეეხება ერთიანობას - ერთიანობის მიდგომა ამ სირთულეებს თავს არიდებს ცნობიერების მიღმა არსებული ცენტრის გაღრმავებით. იოსებ რაცი ფიქრობს, რომ „ინდივიდის ცხოვრებისა და გეგმების სივრცე, რომელსაც პატივი უნდა ვცეთ, წარმოადგენს პიროვნების „ხატის“ ცენტრს და თვითშეფასების ფუნდამენტს აყალიბებს“.⁴⁷ პოლ ბაუ-ჰაბიბი ეყრდნობა ქცევის ღირებულებას ადამიანის არსებითი ვალდებულებებიდან გამომდინარე.⁴⁸ რონალდ დვორკინის მტიცებით კი, კანონები არალეგიტიმურია, თუ „ისინი ხალხის ძალას უგულვებლყოფს, მიიღონ გადაწყვეტილებები ისეთ საკითხებზე, რომლებიც ეხება ადამიანის ცხოვრების რეალურად მნიშვნელოვან ეთიკურ პრინციპებს...“.⁴⁹

⁴⁶ ბერნარდ ვილიამსმა თავისი კარიერის უმეტესი ნაწილი დაუთმო მის უარყოფას. Bernard Williams, *Ethics and the Limits of Philosophy* (Routledge 1985).

⁴⁷ Joseph Raz, 'A Right to Dissent? II. Conscientious Objection' in Joseph Raz, *The Authority of Law: Essays on Law and Morality* (Oxford University Press 1979) 280.

⁴⁸ Paul Bou-Habib, 'A Theory of Religious Accommodation' (2006) 23 *Journal of Applied Philosophy* 109. ის ფოკუსირებულია მორალურ ვალდებულებებზე, თუმცა მისი არგუმენტის მეცნიერული ხედვა უფრო დაკავშირებულია მთლიანობასთან, ვიდრე ცნობიერებასთან.

⁴⁹ Ronald Dworkin, *Justice for Hedgehogs* (Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press 2013)

ჯომელინ მაკლერი და ჩარლზ ტეილორი გვთავაზობენ ერთიანობის ყველაზე დეტალიზებულ მოსაზრებას. „მრწამსი“ არის ის, რაც „ადამიანებს საშუალებას აძლევს, ჩამოიყალიბონ საკუთარი მორალური იდენტობა და გამოიყენონ განსჯის უნარი“.⁵⁰ „მორალური ერთიანობა, იმ გაგებით, როგორც ჩვენ აქ ვიყენებთ, დამოკიდებულია იმაზე, რამდენად არის თანხვედრაში, ერთი მხრივ, მისი აღქმა თავისი მორალური და აქსიოლოგიური ვალდებულებების მიმართ, ხოლო მეორე მხრივ - მისი ქმედებები.“⁵¹ მაშასადამე, არ არსებობს რელიგიური შეხედულებების გამოკვეთის გამამართლებელი მიზეზი, რადგან ყველაზე მნიშვნელოვანია „პიროვნების ვალდებულების შესრულების ხარისხი მიღებულ მრწამსსა და ჩვეულებებზე“.⁵²

მაშასადამე, გემოაღნიშნული თავიდან გვაცილებს როგორც გაუმართლებელ, ისე ხელისშემშლელ წინააღმდეგობებს. იმ კითხვის დასმით კი, თუ რეალურად რა არის ადამიანის ვალდებულებები, ქარწყლდება რელიგიის მნიშვნელობის შესახებ წარმოშობილი დამაბნეველი ვარაუდები.

თუმცა, არსებობს მიზეზი, ეჭვქვეშ დავაყენოთ უპირობო ვალდებულების პატივისცემის საკითხი, რადგანაც მისი მიზანი შეიძლება არც იყოს ღირებულები.⁵³ ასევე, არსებობს შემეცნებითი პრობლემაც. როგორ შეიძლება განსაზღვროს სახელმწიფომ, რა ადგილი უჭირავს რწმენას ადამიანის ცხოვრებაში ან მის მიერ მიღებული რომელი გადაწყვეტილებაა ეთიკური და რომელი - არა? რა შეიძლება იცოდეს სახელმწიფომ პიროვნების მორალურ ცხოვრებაზე?⁵⁴

ერთიანობის იდეის მხარდამჭერები ფიქრობენ, რომ რელიგია ყოველთვის პიროვნების ვალდებულების სფეროს მიეკუთვნება, რაც არასწორია. რელიგია ერთი და იმავე ადგილს არ იკავებს მისი ყველა მიმდევრის ცხოვრებაში, ვინაიდან ადამიანი, როგორც წესი, ნაკლებად არის დაინტერესებული რელიგიით შუახნის ასაკამდე. ამდენად, თუკი ვალდებულება ისეთივე მნიშვნელოვანი იქნებოდა, როგორც წარმოგვიდგენია, უბრალოდ ცნო-

368. დვორკინი თავდაჯერებით აცხადებს, რომ ეს მოიცავს „არჩევანს რელიგიაში“. Chandran Kukathas, *The Liberal Archipelago: A Theory of Diversity and Freedom* (Oxford University Press 2003), იქვე აცხადებს, რომ მას სურს დაიცვას და შეინარჩუნოს „ცნობიერება“, თუმცა კარგად ესმის, ეს ტერმინი იმდენად მრავლისმომცველია, რომ ის სამართლიანად არის მიჩნეული მთლიანობის თეორეტიკოსად.

⁵⁰ Jocelyn Maclure and Charles Taylor, *Secularism and Freedom of Conscience* (Harvard University Press 2011) 76.

⁵¹ *ibid.*

⁵² *ibid.*, 97. ყველა ეს ანგარიში ღიად ტოვებს საკითხს მთლიანობის ღირებულების შესახებ, რასაც აქ ვერ გამოვიკვლევ. იხ., Cheshire Calhoun, ‘Standing for Something’ (1995) 92 *The Journal of Philosophy* 235.

⁵³ Andrew Koppelman, ‘Conscience, Volitional Necessity, and Religious Exemptions’ (2009) 15 *Legal Theory* 215.

⁵⁴ უზენაესი სასამართლოს ზოგიერთი მოსამართლე და ანალიტიკოსი გვთავაზობს, პატივი ვცეთ ადამიანის „არსებობის მოცემულობას“. Jesse H. Choper, *Securing Religious Liberty: Principles for Judicial Interpretation of the Religion Clauses* (University of Chicago Press 1995) 69-74.

ბისმოყვარეობით განპირობებული სულის ძიების მიზები არ იარსებებდა. მაშასადამე, იმის მტკიცება, რომ რელიგია წარმოადგენს ყველა ადამიანის იდენტობის ცენტრს, იდეოლოგიურად ცალსახად არასწორია.

სარწმუნოების გამო მიღებული ნებისმიერი შეღავათი (უპირატესობა) უპირისპირდება *ტომას ჰობსის* კლასიკურ არგუმენტს, რომელიც სამხედრო სავალდებულო სამსახურისგან მრწამსის გამო გათავისუფლების უფლებაზე უარს აცხადებს. *ჰობსისთვის* ადამიანები ამოუცნობი ქმნილებები არიან, რადგანაც მათი ბედნიერება მდგომარეობს „სურვილის უწყვეტ განვითარებაში“.⁵⁵ მათი საქმიანობა შედგება (*ტომას პფაუს* სიტყვებით) „განსხვავებული ნებაყოფლობითი მდგომარეობების ერთობლიობისგან (რომლებიც თავად წარმოადგენენ შემთხვევითი სურვილების სიმრავლის გარეგნულ პროექციას)“⁵⁶. საყოველთაოდ აღიარებულია, რომ ადამიანებს აქვთ უჩვეულოდ ძლიერი სურვილები, მაგრამ „სხვებთან შედარებით, გაგაჩნდეს უფრო ძლიერი და მხურვალე მისწრაფება რაიმეს მიმართ, ადამიანები სიგიჟეს უწოდებენ“.⁵⁷ *ჰობსს* კი მიაჩნია, რომ საზოგადოებისთვის მომხიბვლელი არაა „ასეთი მრავალფეროვნება, რადგან თითოეულ ჩვენგანს საკუთარი ღირებულებები გაგვაჩნია“^{58, 59}

ჰობსის წინააღმდეგობა, რომელიც ცნობიერებას და ერთიანობას ეფუძნება, შემეცნებით-ფილოსოფიურია. მას ეჭვი შეაქვს კანონის შესაძლებლობაში, „გაარჩიოს მოთხოვნილებათა მრავალფეროვნება სხვადასხვა ადამიანებში“.⁶⁰ მაგრამ აღნიშნული შემეცნებით-ფილოსოფიური სკეპტიციზმი ძალიან ახლოსაა *ჰობსის* ობიექტურ სიკეთეებთან დაკავშირებულ სკეპტიციზმთან: „რადგანაც სხვადასხვა ადამიანებს გააჩნიათ არამსგავსი სურვილები და რიდი განსხვავებული საგნების მიმართ, აუცილებელია არსებობდეს ბევრი რამ, რაც ზოგისთვის კარგია, ზოგისთვის - ბოროტება . . . ამიტომ, არ შეიძლება რაიმეზე საუბარი, რომ ის უბრალოდ კარგია, რამეთუ აღნიშნული შეფასება სუბიექტურია.“⁶¹ უთანხმოების არსებობისას, „ჩვეულებრივ ისინი, ვინც სწორ მიზნებს ითხოვენ რაიმე დაპირისპირების გადასაწყვეტად, მართებულად მიიჩნევენ საკუთარს. მაგრამ ისიც უდავოა, რომ ერთმნიშვნელოვნად ჭეშმარიტი მიზნის იდენტიფიცირება შეუძლებელია, რამდენადაც აღნიშნულის განსაზღვრა ადამიანთა სუვერენული უფლებაა.“⁶² შეუძლებე-

⁵⁵ Thomas Hobbes, *Leviathan* (C.B. Macpherson ed. 1968) 160.

⁵⁶ Thomas Pfau, *Minding the Modern: Human Agency, Intellectual Traditions, and Responsible Knowledge* (University of Notre Dame Press 2013) 189.

⁵⁷ Hobbes, *supra* სქოლიო 55, 139.

⁵⁸ *ibid*, 366.

⁵⁹ Pfau, *supra* სქოლიო 56, 194-195.

⁶⁰ Hobbes, *supra* სქოლიო 55, 161.

⁶¹ Thoman Hobbes, *Man and Citizen* (Hackett Publishing Company 1972) 47; cf. Hobbes, *supra* სქოლიო 55, 120.

⁶² Thomas Hobbes, *The Elements of Law Natural and Politic* (2nd Edition, Ferdinand Tonnie's Edition, 1969)

ლია ვიცოდეთ, რა არის ყველაზე საჭირო სხვათათვის, რამდენადაც არაფერია ამაში ლოგიკური.⁶³

სტრუქტურულ და, შესაძლოა, შინაარსობრივ დონეზეც, ჰობსის პოლიტიკური ფილოსოფია შეესაბამება ლიბერალური ნეიტრალიტეტის შემღუდვას: რონალდ დვორკინის კლასიკური ფორმულირებით, „მთავრობა უნდა იყოს ნეიტრალური კეთილდღეობის საკითხის განსაზღვრისას“. ასე რომ, „პოლიტიკური გადაწყვეტილებები, რამდენადაც ეს შესაძლებელია, დამოუკიდებელი უნდა იყოს ზემოაღნიშნულის შესახებ არსებული რაიმე კონკრეტული კონცეფციისგან, ან იმისგან, თუ რა ხდის ცხოვრებას ღირებულს“.⁶⁴ ჰობსი ფიქრობს, რომ სახელმწიფოს შეუძლია უგულებელყოს კეთილდღეობის საკითხი, თუ ამ უკანასკნელს არ გააჩნია მიზანი. მისი ფსიქოლოგია გამორიცხავს განსაკუთრებულ დამოკიდებულებას რელიგიის, ცნობიერების ანდა ერთიანობის მიმართ.

ჰობსი, სულ მცირე, მართალია იმაში, რომ ჩვენ არ ვართ ადვილად გასაგები ერთმანეთისათვის. ჩვენი შინაგანი სამყარო მეტად ჩაკეტილი და იდიოსინკრატულია იმისათვის, რომ სახელმწიფომ ზუსტად იცოდეს, თუ რომელი ვალდებულებები და მოთხოვნები იმსახურებენ აღიარებას და დაცვას. ცხადია, არსებობს სამართლებრივი საშუალებები, რომლებიც უზრუნველყოფს კეთილსინდისიერებისა და პატიოსნების გამოვლენას. ამის მაგალითად გამოდგება ამერიკის სამხედრო გამწვევი კომისია.⁶⁵ ეს უკანასკნელი კი, საკუთრივ „დაამარცხა“ საშინაო სამხედრო ინდუსტრიამ, რომელმაც ასწავლა კურსდამთავრებულებს, თუ რა უნდა ეთქვათ ხსენებულ პროცესში. საბოლოოდ, 1972 წელს, როდესაც სავალდებულო სამხედრო განწვევა დასრულდა, სამხედრო სამსახურისაგან გათავისუფლებულთა რაოდენობა აჭარბებდა წვევამდელთა რაოდენობას.⁶⁶

188; cf. Hobbes, supra სქოლიო 55, 111.

⁶³ Hobbes, supra სქოლიო 55, 83: მას, ვინც საკუთარ თავში ჩაიხედავს და დაფიქრდება, თუ რას და რის საფუძველზე აკეთებს, როდესაც ფიქრობს, აზროვნებს, მსჯელობს, იმედოვნებს, შიშობს და ა.შ., აქვს უნარი შეიცნოს სხვა, მსგავს მდგომარეობაში მყოფი ადამიანის ფიქრები და გრძნობები. ამ შემთხვევაში, საუბარია მოთხოვნილებათა მსგავსებაზე, რაც ყველა ადამიანში ერთნაირია (მაგალითად, სურვილი, შიში, იმედი და ა.შ.) და არა მოთხოვნილების საგანთა ერთგვაროვნებაზე, ანუ იმაზე, რაც პირობითად სასურველი, საშიში ან იმედისმომცემია. ეს კონსტიტუციური უფლებები (განსაკუთრებით განათლება), იმდენად სწრაფად ვითარდება და ისე ადვილია მათი ცოდნისგან თავის დაღწევა, რომ ამ ყალბი და მცდარი დოქტრინების წყალობით, აღნიშნული მხოლოდ მათთვისაა გასაგები, ვინც სერიოზულად აზროვნებს.

⁶⁴ Ronald Dworkin, *Liberalism, in A Matter of Principle* (Harvard University Press 1985) 191. ჰობსისთვის არ არსებობს ადამიანის ძირითადი უფლებები სახელმწიფოს წინააღმდეგ, მაგრამ სუვერენული ინტერესები მოიცავს სუბიექტთა თავისუფლების ფართო ველს. Ian Shapiro, *The Evolution of Rights in Liberal Theory* (Cambridge University Press 1986) 29-40 .

⁶⁵ Andrew Koppelman, ‘The Story of *Welsh v. United States: Elliott Welsh’s Two Religious Tests*’ in Richard Garnett and Andrew Koppelman (eds), *First Amendment Stories* (Foundation Press 2012) 293; Maclure and Taylor, supra სქოლიო 50, 97-99.

⁶⁶ Koppelman, supra სქოლიო 65, 314-315. ზოგჯერ უკიდურესი შემთხვევები აშკარაა. „პრეტენდენტის

აგრეთვე, მიზანშეუწონლად უნდა მივიჩნიოთ პრობლემური სამართლებრივი საკითხის მოწესრიგება მხოლოდ საზოგადოების ვრცელი ჯგუფების მიმართ. მაგალითისათვის, ვოლსტედის აქტი, რომელიც კრძალავდა ალკოჰოლური სასმელების წარმოებასა და გაყიდვას, აკრძალვისაგან ათავისუფლებდა საკრალურ ღვინოს. საკითხის მსგავსი მოწესრიგების ფარგლებში კი, არავითარი მცდელობა არ ყოფილა ცალკეულ კათოლიკე მღვდელთა თუ მრევლის რწმენის რეალური არსის დასადგენად.

საგულისხმოა ისიც, რომ შეუძლებელია კეთილსინდისიერების სხვადასხვა პრინციპთა შესაშური სიზუსტით გაწერა. როგორც *მაკლერი* და *ტეილორი* აღნიშნავენ: „რწმენის განსაკუთრებული სტატუსი გამომდინარეობს არა რელიგიურ მიმდევრობათა არსის ვალიდურობის შეფასებიდან, არამედ იმ როლიდან, რასაც ისინი ასრულებენ ადამიანთა მორალურ ცხოვრებაში.“⁶⁷ თუ სახელმწიფომ უნდა შეაჩეროს იდენტობის განმსაზღვრელი ვალდებულებები, რამდენად შესაძლებელია მათი განსაზღვრა?⁶⁸ *სიმონ კაბულეა მეი* ვარაუდობს წვევამდელზე, რომელსაც სამხედრო სამსახური ხელს შეუშლის ჭადრაკში მისი უნარების სრულყოფას, რაც მას მიაჩნია „მათემატიკური სამყაროს გასაოცარი სილამაზის ყველაზე ნათელ გამოვლინებად“.⁶⁹ შესაძლოა, ჭადრაკი კვაზირელიგიურ როლს თამაშობს მის მორალურ ცხოვრებაში.

სასამართლოები, მეტ-ნაკლებად არასრულყოფილი სახით, თუმცა მაინც მუდმივად განიხილავენ პიროვნების შინაგან ფსიქიკურ მდგომარეობას და, შესაბამისად, კანონის უზუსტობაც, როგორც წესი, არ არის შემაშფოთებელი. თუმცა, ამ პროცესში, კეთილსინდისიერების გადმოსახედიდან, ჩნდება პროტესტი კანონის წინააღმდეგ, ინდივიდუალური განსხვავებებისადმი პატივისცემის არარსებობის გამო.

ჯონ როულზი ფიქრობდა, რომ სამართლიანობის მიზნებისათვის, ჩვენ არა-ბუნდოვნად უნდა აღვიქვათ ერთმანეთი, როგორც ეს *ჰობსის* მოდელშია მოცემული. აღნიშნულის ფარგლებში, ჩვენ უნდა შეგვეძლოს თქმა, რომ ადამიანი, რომელიც იძულებით ახორციელებს რაიმე ქმედებას, ამას აკე-

გულწრფელობის დადგენა მარტივი უნდა იყოს იმ შემთხვევებში, როდესაც არ არსებობს პატივსაღები არარელიგიური მიზეზი, რაც მას უპირატესობას ანიჭებს და, ამავდროულად, პრეტენდენტი აცხადებს, რომ კონკრეტული ქცევა მისი რელიგიიდან მომდინარეობს. Kent Greenawalt, *Religion and the Constitution: Free Exercise and Fairness* (Princeton University Press 2006) 122-123. მაგრამ აღნიშნული მიემართება მხოლოდ ცალკეულ შემთხვევებს.

⁶⁷ Maclure and Taylor, *supra* სქოლიო 50, 81.

⁶⁸ რაცც ესმის, რამდენად რთულია სხვისი სინდისის გარჩევა და ამიტომ ემხრობა ნაკლებად ინტრუზიულ მოწყობილობებს. მაგალითად, „კანონებისგან თავის არიდება, რომლებზეც ადამიანებს შესაძლოა კეთილსინდისიერი წინააღმდეგობა ჰქონდეთ“. Raz, *supra* სქოლიო 47, 288. ეს შეუძლებელია: ძალიან ბევრი სახის წინააღმდეგობაა.

⁶⁹ Simon Cabulea May, ‘Exemptions for Conscience’ in Cécile Laborde and Aurelia Bardon (eds), *Religion in Liberal Political Philosophy* (Oxford University Press 2017) 191.

თებს მისი საუკეთესო ინტერესების ფარგლებში.⁷⁰ თუ ადამიანები შეუდარებელი არიან, მაშინ გაუგებარია, როგორ შეიძლება მათი ზოგიერთი სურვილი კანონიერად მივიჩნიოთ სხვებზე პრივილეგირებულად, რაც როულზის „სინდისის თავისუფლების“ ფარგლებში განუსაზღვრელია. ამ შემთხვევაში, სინდისი ისეთივე ამოუცნობია, როგორც ჰობსთან.⁷¹

ამერიკის უზენაესმა სასამართლომ საქმეში შერბერტი ვერნერის წინააღმდეგ⁷² დაადგინა, რომ უმუშევრობის სახელმწიფო სააგენტოს არ ჰქონდა უფლება, უარი ეთქვა „მე-7 დღის ადვენტისტიკისათვის“ კომპენსაციის მიღებაზე, რომელიც საკუთრივ უარს ამბობდა შაბათ დღეს მუშაობზე თავისი რელიგიური მრწამსიდან გამომდინარე. ხსენებულ საქმეში სასამართლომ დაადგინა აღნიშნული უარით, სახელმწიფო, ფაქტობრივად, აჯარმებდა პიროვნებას კონსტიტუციით გარანტირებული ძირითადი უფლებით სარგებლობისათვის.⁷³ თუმცა, აქ ჩნდება პრობლემა. დავუშვათ, რომ ვიღაც ტოვებს სამსახურს და ამტკიცებს, რომ ერთიანობა მისგან მოითხოვს სახელმწიფოსაგან ყურადღების ღირსი ინტერესის არმქონე საქმიანობის განხორციელებას (მაგალითად, ველზე ბალახის ღეროს ოდენობათა თვლას). როგორ უნდა მოიქცეს სახელმწიფო?

IV. უზენაესი ღირებულებების უზრუნველყოფა

ჩვენი შინაგანი სამყარო სხვათათვის უხილავია. თუმცა ადამიანები საკმარისად ჰგვანან ერთმანეთს საიმისოდ, რომ იცოდნენ, თუ რა შეიძლება იყოს სხვა პიროვნებისათვის მნიშვნელოვანი.

ღირებულებათა წყაროები, რომელთა საფუძველზეც ინდივიდები საკუთარი თავის იდენტიფიცირებას ახდენენ, არ არის ისეთი იდიოსინკრატული, როგორც ჰობსს წარმოედგინა.

მაკლერი და ტეილორი თავს არიდებენ საკამათო საკითხებზე ყოველგვარი დამოკიდებულების გამომჟღავნებას და იცავენ ლიბერალურ ნეიტრალიტეტს. მათი აზრით, დემოკრატიული სახელმწიფო უნდა იყოს „ნეიტრა-

⁷⁰ John Rawls, A Theory of Justice (2nd Edition, Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press 1971) 379-380. მაიკლ სენდელი შენიშნავს, რომ „სამართლიანობის გარემოებათა“ შორის, რომლებიც როულზის ლიბერალიზმს განაპირობებს, არის „შემეცნებით-ფილოსოფიური დეფიციტი სხვა პიროვნებებთან ჩვენი კოგნიტური წვდომის თვალსაზრისით“. Michael Sandel, Liberalism and the Limits of Justice (Cambridge University Press 1982) 172 .

⁷¹ როულზთან პრობლემის გამოსწორება ხდება ოთხეტაპიანი თანმიმდევრობის კონსტიტუციურ ეტაპზე, თუმცა მხოლოდ იმით, რომ აღნიშნულის ფარგლებში ხდება ლიბერალური ნეიტრალიტეტის უგულებელყოფა. Andrew Koppelman, ‘Why Rawls Can’t Support Liberal Neutrality: The Case of Special Treatment for Religion’ (2017) 79 Review of Politics 287.

⁷² Sherbert v. Verner, 374 U.S. 398 (1963) <<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/374/398/>> [10.02.2023].

⁷³ ibid, 406.

ლური სხვადასხვა მსოფლმხედველობისა და სიკეთეთა კონცეფციის (სეკულარული, სულიერი და რელიგიური) მიმართ, რომელშიც მოქალაქეები შეიძლება საკუთარი თავის იდენტიფიცირებას⁷⁴. თავის ადრინდელ ნაშრომში ტეილორი სრულიად განსხვავებულ პოზიციას იზიარებდა. კერძოდ, „საზოგადოება შეიძლება ორიენტირდეს კეთილდღეობის დეფინიციის ირგვლივ და ეს არ შეიძლება აკნინებდეს მათ, ვინც პირადად არ იზიარებს ამ განმარტებას“. და ასეთი საზოგადოება შეიძლება იყოს ლიბერალური, თუ ის პატივს სცემს ადამიანის ძირითად უფლებებსა და თავისუფლებებს.⁷⁵

თუ სახელმწიფოს სურვილია, პატივი სცეს ადამიანთა მორალურ იდენტობას, როგორც ამას მაკლერი და ტეილორი განამტკიცებენ, მაშინ საჭიროა ტეილორის ადრეული დაკვირვების გაზიარებაც, რომ იდენტობა ეფუძნება არა პიროვნების უხეშ პრეფერენციებს, არამედ მის ორიენტირებას ღირებულებათა წყაროებზე.⁷⁶ მას შეუძლია დაიცვას ერთიანობა, რომელიც მიმართულია რაიმე ინტერსუბიექტურად გასაგები მიზნისაკენ. თანასწორობა, ცნობიერება და ერთიანობა შექმნილია ლიბერალური ნეიტრალიტეტის პატივისცემისათვის. ეს არის ის, რაც მათ აქცევს ჰობსის წინააღმდეგობის გავლენის ქვეშ.

ამდენად, ერთიანობის იმპლემენტაციის სირთულემ მიგვიყვანა ტეილორის მიერ გამოთქმულ განსხვავებამდე მტკიცე და სუსტ შეფასებას შორის.⁷⁷ მტკიცე შეფასება გულისხმობს „სწორისა და არასწორის, უკეთესის ან უარესის, უფრო მაღლის ან დაბლის დისკრიმინაციას, რომელიც არ არის გამართლებული ჩვენი საკუთარი სურვილებით, მიდრეკილებებით ან არჩევნით, არამედ დგას მათგან დამოუკიდებლად და გვთავაზობს სტანდარტებს, რომლითაც შესაძლებელი ხდება მათი შეფასება“.⁷⁸ მაგალითისათვის, ადამიანმა შეიძლება „თავი შეიკავოს კონკრეტული მოტივით (პირობითად, ზიზღის ან შურის) მოქმედებისაგან, რადგანაც მიაჩნია, რომ აღნიშნული, მისივე გადმოსახედიდან, უღირსი საქციელია“.⁷⁹

⁷⁴ Maclure and Taylor, supra სქოლიო 50, 9-10.

⁷⁵ Charles Taylor, Multiculturalism and “The Politics of Recognition” (Amy Gutmann Edition, Princeton University Press 1992) 59. ეს უფრო რეალისტური მისწრაფებაა, ვიდრე ლიბერალური ნეიტრალიტეტი. მსოფლიოში რეჟიმთა უმეტესობა ზოგიერთ რელიგიას სხვა რელიგიაზე მეტად უჭერს მხარს. Jonathan Fox, A World Survey of Religion and the State (Cambridge University Press 2008).

⁷⁶ Charles Taylor, The Ethics of Authenticity (Harvard University Press 1991) 31-41. მაკლურისა და ტეილორის მიერ ლიბერალური ნეიტრალიტეტის შემდგომი კრიტიკისთვის იხ. Andrew Koppelman, Keep It Vague: The Many Meanings of Religious Freedom: 140 Commonwealth (Northwestern University School of Law 2013).

⁷⁷ ის შეჭრილია ესიგრუბერისა და სეგერის მნიშვნელოვანი საზრუნავის ცნებაში, თუმცა იქ შერწყმულია მძიმე სამედიცინო საჭიროებებთან. Laborde, supra სქოლიო 42.

⁷⁸ Charles Taylor, Sources of the Self: The Making of the Modern Identity (Harvard University Press 1989) 4.

⁷⁹ Charles Taylor, ‘What Is Human Agency?’ (1985) 1 Human Agency and Language: Philosophical Papers 16.

ზოგადი თვალსაზრისით, ჰობსის სკეპტიციზმის თავიდან აცილება შესაძლებელია, რადგანაც ჩვენ მივისწრაფით იმ მიზნებისკენ, რომელთა ცოდნა და გაზიარება შესაძლებელია.⁸⁰ ჰობსი ფიქრობდა, რომ ამ შემთხვევაში მსგავსი მიზნები არ არსებობდა.

ტეილორი ღირებულებათა იმ წყაროებს, რომლებიც წარმოადგენენ პრინციპებს საკითხთა გაანალიზების, შეფასებისა და გადაწყვეტილების მიღების პროცესში, უწოდებს „უზენაეს ღირებულებებს“.⁸¹ ისინი ქმნიან გონივრულ საფუძველს გარკვეული, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი არჩევნის გაკეთებისათვის. თუ აღნიშნული იმ გადაუდებელ მიზანთა კატეგორიას განეკუთვნება, რომელიც იმსახურებს სახელმწიფოსაგან აღიარებასა და დაცვას, მაშინ მათი უგულებელყოფა უსამართლობის განსაკუთრებული ხარისხით დახასიათდებოდა.

რელიგიური კონფლიქტისა თუ რელიგიურსა და ანტირელიგიურს შორის კამათის აღქმის ერთ-ერთი გზა შეუსაბამო უზენაეს ღირებულებათა კოლიზიაა. სხვადასხვა რეჟიმები ცნობენ და ორიენტირდებიან სხვადასხვა უზენაეს ღირებულებათა გარშემო. ისინი ხშირად აღიარებენ უფლებებს ასეთ უზენაეს ღირებულებებზე დაყრდნობით. მაგალითად, ბევრ ტრადიციაში, ობლებს აქვთ რელიგიური განათლების მიღების უფლება. რაცის მოსაზრებებზე დაყრდნობით, ჩვენ უნდა გვქონდეს მოლოდინი იმისა, რომ ნებისმიერი სიკეთის უზენაეს ღირებულებად აღიარება გამოიწვევს განსაკუთრებულ ინტერესს ამ უკანასკნელის მიმართ, რამაც შეიძლება მათი უფლებრივ კატეგორიაში აყვანა და განხილვა გამოიწვიოს.

ასეთ უფლებებს შეიძლება ვუწოდოთ „ადგილობრივ დონეზე აღიარებული უზენაესი ღირებულებები“. ეს ტერმინი პარადოქსულად ჟღერს: უზენაესი ღირებულება მიემართება თითოეულ ინდივიდს და მათი ღირებულების აღუქმელობა კონკრეტული ინდივიდის მიერ, თავად ამ უკანასკნელის პრობლემად უნდა მივიჩნიოთ. მეორე მხრივ, არაერთი უზენაესი ღირებულება საყოველთაოდ აღიარებულია. კეთილდღეობის არსებითი შემადგენელი ნაწილია მოხდეს მისი, როგორც ობიექტური სიკეთის, გააზრება მისივე ღირებულებად აღიარებამდე.⁸² თუ სხვადასხვა პოპულაცია აღიარებს

⁸⁰ ჩემი არგუმენტი ერთგვარად თანხვედრაშია მაკფერსონის აზრთან, რომლის მტკიცებითაც, ჰობსმა ვერ იწინასწარმეტყველა, რომ შეიძლება არსებობდეს გარკვეული ჯგუფი, რომლის წევრებსაც გათვითცნობიერებული აქვთ საერთო ინტერესებით მოქმედების უნარი და რომ მათ შეუძლიათ განმეორებით, ახალი არჩევნის გაკეთება თანამეგობრობის დაშლისა და წევრთა შორის ღია დაპირისპირების არსებობის გარეშე. Hobbes, supra სქოლიო 55, 55. მაგრამ მაკფერსონი ფიქრობდა, რომ საერთო ინტერესების პოვნა შესაძლებელი იყო ბურჟუაზიის ეკონომიკურ მდგომარეობაში. ამ შემთხვევაში, არსებობს სხვა შესაძლებლობებიც.

⁸¹ Taylor, supra სქოლიო 78, 63.

⁸² ელევანტური არგუმენტი ამ კუთხით იხ. Derek Parfit, *Reasons and Persons* (Oxford University Press 1984) 502.

და იცავს განსხვავებულ უზენაეს ღირებულებას, მაშინ ისინი ისწრაფვიან კეთილდღეობისაკენ.

უზენაეს ღირებულებებზე დაფუძნებული მტკიცებითი განცხადებანი სადავო კატეგორიას განეკუთვნება. აღნიშნულს არ მოეძებნება ისეთი პასუხები, რომლებზეც ადამიანები შეჯერდებიან.⁸³ სწორედ ამიტომ, ადამიანის უფლებათა დაცვა შეიძლება დასრულდეს კონფლიქტით ან გამოიწვიოს დისკუსიაში ტელეოლოგიური იდეებისა თუ თეორიების ჩართვა, რომლებიც ნომინალურად უარყოფს მათ.⁸⁴

უზენაესი ღირებულებებისაკენ სწრაფვა გადაუდებელი ინტერესია. ინტერესის გადაუდებლობამ შეიძლება ჩამოაყალიბოს სხვებში ვალდებულებები ზემოხსენებული უფლებების მიმართ. თუ არსებული პოლიტიკის პირობებში საზოგადოების მრავალი წევრი აღიარებს და იცავს ერთსა და იმავე უზენაეს ღირებულებას, მაშინ მათ აქვთ საფუძველი, მიანიჭონ აღნიშნულ ღირებულებას კანონით განსაზღვრული ძირითადი უფლების სტატუსი. უფლების შინაარსი განისაზღვრება ადგილობრივ ღირებულებებზე დაყრდნობით. როგორც საბა მაჰმუდი აღნიშნავდა: „ზოგიერთი ჩაგრული ჯგუფი იმდენად არ ისწრაფოდა სინდისის თავისუფლებისაკენ . . . როგორც ჯგუფის უნარის ჩამოყალიბებისაკენ, შეექმნათ და შეენარჩუნებინათ სოციალური ინსტიტუტები, რომლებიც, საკუთრივ, უზრუნველყოფდნენ მნიშვნელოვან ტრადიციათა მომავალი თაობებისათვის გადაცემასა და კულტურული იდენტობის შენარჩუნებას.“⁸⁵ ერთიანობას, სხვა ყველაფრის მსგავსად, შეუძლია აღნიშნული სიკეთის დაცვაც. ამერიკის შეერთებულ შტატებში არსებობს მრავალრიცხოვანი მოსახლეობა, რომელიც ფიქრობს, რომ საკუთარი ინტერესების ძალადობრივი გზით დაცვა არის საუკეთესო საშუალება.⁸⁶ უზენაესი ღირებულებები ზოგჯერ იწვევს კონფლიქტს, სადაც აუცილებლად არსებობს გამარჯვებული და დამარცხებული მხარე.⁸⁷

⁸³ Robert P. George, ‘Recent Criticism of Natural Law Theory’ (1999) Defense of Natural Law 48.

⁸⁴ Steven D. Smith, The Disenchantment of Secular Discourse (Harvard University Press 2010). თეისტური იდეები თუ თეორიები, რა თქმა უნდა, არ არის უფრო უსაფრთხო და ამიტომ გავრცელებული პრეტენზია იმის შესახებ, რომ ადამიანის უფლებებს უნდა ჰქონდეს რელიგიური საფუძველი, უბრალოდ ერთი პრობლემის მეორით ჩანაცვლებად უნდა მივიჩნიოთ. Andrew Koppelman, Naked Strong Evaluation (University of Pennsylvania Press 2009). იმ არგუმენტის განსამტკიცებლად, რომ სეკულარიზმის მომხრე ლიბერალებს უნდა ჰქონდეთ საკუთარი შეხედულება თავიანთი მსოფლმხედველობის სადავო ელემენტებთან დაკავშირებით, იხ. Andrew Koppelman, ‘If Liberals Knew Themselves Better, Conservatives Might Like Them Better’ (2017) 20 Lewis & Clark Law Review 1201.

⁸⁵ Mahmood, supra სქოლიო 2, 18.

⁸⁶ ამერიკული წინააღმდეგობა ჯანმრთელობის დაცვის უფლების მიმართ, როგორც ზემოთ აღინიშნა, მიდრეკილია განიხილოს ადამიანის საკუთრება, როგორც უზენაესი ღირებულება. Koppelman, supra 7.

⁸⁷ როგორც მოსამართლე ბრეიერმა აღნიშნა, იარაღის ტარების ძირითადი უფლება რომც არსებობდეს, საზოგადოებრივი უსაფრთხოების პატივსაცემ ინტერესს შეუძლია გაამართლოს მასში ჩარევა.

ცხადია, ჩვენ ხშირად შევხვდებით ადამიანს, რომლისთვისაც სხვისი უზენაესი ღირებულება აუტანელია. იმ შემთხვევაში კი, თუ ჩვენ პატივს ვცემთ მათ, ჩვენსავე შინაგან განწყობას გამოვხატავთ გარკვეული ემოციით: მე პატივს ვცემ ამას, რადგან ვხედავ, რომ ეს შენთვის მნიშვნელოვანია. ამგვარი სირთულე⁸⁸ წარმოშობს მოსაზრებებს სახელმწიფო პოლიტიკის ფარგლებში უზენაეს ღირებულებათა აღიარების აკრძალვის შესახებ. ამ პროცესში განსაკუთრებით აქტიურად ვხვდებით მტკიცებას იმის თაობაზე, რომ ლიბერალური სახელმწიფო უნდა გამოირჩეოდეს ნეიტრალიტეტით ყველა სადავო კონცეფციის მიმართ. მაგრამ, საგულისხმოა ისიც, რომ შეუძლებელი იქნება ადამიანთა უზენაესი ღირებულებებისადმი მიჯაჭვულობის დაკმაყოფილება ამ ღირებულებათა შემეცნების გარეშე.

V. მტკიცე შეფასების პოლიტიკა

თუ უზენაესი ღირებულებები ადგილობრივ დონეზე გამორჩეულობით ხასიათდება, მაშინ პოლიტიკურმა პირობებმა ხელი უნდა შეუწყოს მათზე წვდომას. ეს გახლავთ დემოკრატიული პრინციპის ერთ-ერთი გამოვლინება. სოციალურ გარემოში გადაწყვეტილების მიმღები სუბიექტები ამავე გარემოს მკვიდრი მოსახლეობაა.

ამერიკა ამის შესანიშნავი ილუსტრაციაა. რელიგიური თავისუფლების ამერიკული იდეა სათავეს პროტესტანტიზმის მიძიმე კონფლიქტებიდან იღებს, როდესაც არსებობდა დაპირისპირება ჯერ ინგლისის ეკლესიასთან, შემდეგ კი - სახელმწიფო რელიგიურ დაწესებულებებთან. ამ გამოცდილების შედეგად ჩამოყალიბდა მისი ცენტრალური იდეები სახელმწიფოს არაკომპეტენტურობის შესახებ რელიგიურ საკითხებსა თუ ინდივიდუალური ცნობიერების მნიშვნელობაზე.

კოლონიური პერიოდიდან, ამერიკის შეერთებული შტატები რელიგიური მრავალფეროვნებით გამოირჩევა, მაგრამ ამერიკის მოსახლეობის უმრავლესობას მიაჩნია, რომ რელიგია ღირებულებაა.⁸⁹ ადრეულმა დაპირისპირებებმა გამოიწვია აქტიური დავა იმის თაობაზე, თუ რომელი გზით შეიძლება აღვიქვათ საუკეთესოდ რელიგია, როგორც ღირებულება - სახელმწიფოს

District of Columbia v. Heller, 554 U.S. 570, 689 (2008) (Breyer dissenting) <<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/554/570/>> [10.02.2023].

⁸⁸ ამ სირთულემ აიძულა ზოგიერთი თეორეტიკოსი, გაამართლოს ლიბერალური ნეიტრალიტეტი შემეცნებით-ფილოსოფიური ნიშნით: არასწორია სახელმწიფოს ქმედების გამართლება იმ მოტივით, რომ ზოგიერთი მოქალაქე ვერ აცნობიერებს რაიმეს. აღნიშნული არგუმენტი უკუგდებულია ჰობსისეული შეუცნობლობით, რამდენადაც მე არ ვიცი და არც შეიძლება ვიცოდე, რისი გავება არ შეუძლია სხვა პირს. Andrew Koppelman, 'Does Respect Require Antiperfectionism? Gaus on Liberal Neutrality' (2015) 22 Harvard Review of Philosophy 53.

⁸⁹ აქ მე განვსაზღვრავ გამოწვევებს ამ ეკუმენიზმისგან, განსაკუთრებით, მშობლიური ამერიკელი და აფრიკული რელიგიებიდან.

მიერ რელიგიის მხარდაჭერისა თუ დესტაბილიზაციის გზით? საბოლოოდ, ამ უკანასკნელის მომხრეებმა გაიმარჯვეს. მათი შეხედულება საფუძვლად დაედო ამერიკული კანონის ჩამოყალიბებას, რომლის თანახმადაც, რელიგიასთან დაკავშირებული დავებისას, სახელმწიფოს ევალება, შეინარჩუნოს ნეიტრალობა და არ იმოქმედოს რომელიმე მხარის სასარგებლოდ.⁹⁰

დღესდღეობით, ამერიკის შეერთებულ შტატებში, რელიგიის თავისუფლების დაცვა განსაკუთრებული ყურადღების ღირს ობიექტს წარმოადგენს. სწორედ ამ მიზნით გაერთიანდნენ ამერიკის სამოქალაქო თავისუფლებების კავშირი და ქრისტიანული კოალიცია. „რელიგია“ უკიდურესად დაცული ღირებულებების ცნობილი ერთობლიობაა. შეხედულებები, რომლებიც მისგან გამომდინარეობს, ხშირად გახლავთ სოციალურად ღირებული ქცევის საფუძველი. თითქმის არცერთი რელიგიური ჯგუფი არ ისწრაფვის სხვისი უფლებების დარღვევისა თუ ისეთი მთავრობის მხარდაჭერისაკენ, რომლის მიზანიც ჩაგვრაა. ყველა რელიგია უმცირესობაა და მათ მიმდევრებს აქვთ მიზეზი, რელიგიურ დოგმებზე დაყრდნობით, უნდობლობა გამოუცხადონ ხელისუფლებას. არსებობს არაერთი ადგილობრივი ცრურწმენა, განსაკუთრებით, მუსლიმების მიმართ. „რელიგიის თავისუფლება“ კი გახლავთ იდეალური შესაძლებლობა ძალადობის თავიდან ასაცილებლად.

რელიგიის დაცვის საკითხს საფუძვლად უდევს არა მისი მიმდევრების ერთიანობა ან მათი გრძნობების სიმძაფრე, არამედ რელიგიის, როგორც ძლიერი შეფასების ობიექტის, სტატუსი. ერთიანობა და სიძლიერე მიუთითებს მხოლოდ მორწმუნის შინაგან მდგომარეობაზე, რაც, შესაძლოა, იყოს ძნელად გამოსაცნობი ან სულაც უსარგებლო.

ზემოაღნიშნული მიემართება იმ საზოგადოებას, რომელშიც აღიარებული და დაცულია დემოკრატიული სახელმწიფოს პრინციპი. თუმცა საერთაშორისო ურთიერთობები არ არის დემოკრატიული. ყველა საერთაშორისო ნორმა ერთი და იგივე ელიტური წარმოშობისაა - მათზე, როგორც წესი, თანხმდებიან ოლიგარქიული რეჟიმები, რომელნიც არ აპირებენ მათ შესრულებას.⁹¹ ამ მხრივ, საერთაშორისო დონეზე, „რელიგიის თავისუფლების“ საკითხი სხვა უფლებების აღიარებისა და დაცვის საკითხს უნდა გავუთანაბროთ.

ხანდახან ჩვენ ვხედავთ, რომ ეროვნული საზღვრის მეორე მხარეს მყოფ ადამიანებს მათივე ხელისუფლება უკრძალავს ისეთი ქმედების განხორციელებას, რაც, ჩვენივე აზრით, სასწრაფოა. აღნიშნული შეიძლება მივიჩნიოთ საკმარის მიზეზად უცხო მთავრობებზე ზეწოლისათვის, ამგვარი აკრძალვის შეწყვეტის მიზნით. თუ ჩვენი მთავრობა შეძლებს საკმარისი მხარდაჭერის

⁹⁰ Koppelman, supra სქოლიო 1, 1-77.

⁹¹ Posner, supra სქოლიო 8, 59-122.

მიღებას სხვა ქვეყნების მთავრობებისაგან, ჩვენ გვექნება შესაძლებლობა, დავიწყოთ მოლაპარაკება საერთაშორისო ინსტრუმენტებზე, რომლებიც მისცემს აკრძალვის სუბიექტებს შესაბამის უზენაეს ღირებულებებზე წვდომის უფლებას.

ცხადია, ახლახან აღვწერე ადრეული ქრისტიანული ევანგელიზაციის იმპულსი, რომელმაც შექმნა პირველი თანამედროვე იდეები და თეორიები რელიგიური თავისუფლების შესახებ. ერთ-ერთი დასკვნა, რაც ჩემი არგუმენტიდან გამომდინარეობს, გახლავთ ის, რომ ადამიანის უფლებათა თანამედროვე ადვოკატირება დიდად არ განსხვავდება აღნიშნულისაგან. ხსენებული, უბრალოდ, მოიცავს უზენაესი ღირებულებების უფრო ფართო და ბუნდოვან ჯგუფს.

როგორც რაცი აღნიშნავს, მართალია, ზოგიერთი უფლება არ შეიძლება იყოს უნივერსალური კაცობრიობის ისტორიაში (მაგალითად, განათლების უფლება), მაგრამ „ადამიანის უფლებები სინქრონულად უნივერსალურია, რაც იმას ნიშნავს, რომ ყველა ცოცხალი ადამიანი არის ძირითად უფლებათა სუბიექტი“.⁹² თუმცა, თუ უფლებები ახლოს დგას ინტერესებთან, მაშინ შესაძლოა კი, ვინმემ გააპროტესტოს, რომ რელიგიის თავისუფლება უნივერსალური უფლება არ არის?

რელიგიური დევნა ბევრგან ხდება. უფლებას აქვს აღდგენის უნარი, თუმცა იქ, სადაც ეს უკანასკნელი არ ირღვევა, მისი მოშველიება საფუძველს მოკლებულია. ეს ეხება ყველა უფლებას. რელიგიის თავისუფლება არის სწორი ინსტრუმენტი სპეციალიზებული სამუშაოსათვის. კრიტიკოსების აზრით, პათოლოგიები, რომლებსაც ისინი აღწერენ, ნაკლებად სავარაუდოა, მოხდეს, თუ ის პირები, ვინც ძირითად უფლებათა ადმინისტრირებას ახორციელებენ, აცნობიერებენ მათ შესაძლებლობებს. მეორე მხრივ, თუ ძირითადი უფლების დარღვევისას ადამიანი იყენებს არასწორ შესაძლებლობას, ეს არ შეიძლება მივიჩნიოთ სამართლებრივი ინსტრუმენტის პრობლემად.

VI. ნაწარმოები სიკეთე

რაც შეეხება გაუმართლებელ წინააღმდეგობას - ამ შემთხვევაში საკითხავია, არსებობს თუ არა უფრო მნიშვნელოვანი და ღირებული პრობლემები, რომლებიც უგულებელყოფილია „რელიგიის თავისუფლებით“?

ზოგჯერ უსამართლობა გაპროტესტებულია ისე, თითქოს არსებობს გონივრული შესაძლებლობა, კანონმა მოაწესრიგოს ყველა მორალურად სადა-

⁹² Joseph Raz, 'Human Rights in the Emerging World Order' in Rowan Cruft and others (eds), *Philosophical Foundations of Human Rights* (Oxford University Press 2015) 225.

ვო საკითხი ყოველგვარი უზუსტობის გარეშე.⁹³ მაგრამ გერცი აღნიშნავს, რომ „სამართლებრივი პროცესის განმსაზღვრელი მახასიათებელი“ არის „ფაქტების იმგვარი ჩამოყალიბება, რომ შესაძლებელი გახდეს, სადავო მორალური საკითხების დავიწროების გზით, მათი გადაწყვეტა“.⁹⁴ როგორც ფრედერიკ შაუერი წერს, წესები არის „უხეში ალბათობითი განზოგადება, რომელთა დაცვამაც კონკრეტულ შემთხვევებში შესაძლოა გამოიწვიოს არაოპტიმალური ან თუნდაც აშკარად მცდარი გადაწყვეტილებები“.⁹⁵ ადამიანის უფლებათა დეკლარირებისას წარმოშობილი დავები, ამ მხრივ, კანონის მსგავსია: მიუხედავად იმისა, შეიძლება თუ არა მათი სამართლებრივი სანქცირება, ისინი ანალოგიურად აყალიბებენ ფაქტებს, რათა განჭვრეტადი გახადონ მოსალოდნელი მძიმე შედეგები.

გამართლებული წინააღმდეგობა უფლებაა: რელიგია აბათილებს სხვა, თანაბარდებულ ინტერესებს. ხელშეშლის წინააღმდეგობა, აგრეთვე, უფლებაა: მას გადააქვს ჩვენი ყურადღება ამგვარი ინტერესებისაგან. რელიგიის თავისუფლებამ არ უნდა უარყოს აღნიშნული წინააღმდეგობანი. მისი უგულებელყოფა გამოიწვევს არასასურველ შედეგებს.

კანონის მიზნებისათვის, ტერმინის განჭვრეტადობას აქვს თავისი უპირატესობანი. მიუხედავად იმისა, რომ „რელიგიის“ ტერმინოლოგიური განმარტება შეუძლებელია, ამერიკის სასამართლოებს არ გაუჭირდათ იმის დადგენა, თუ რა საკითხები შეიძლება მივიჩნიოთ რელიგიურად.⁹⁶ ძირითადად, მას აქვს ჩამოყალიბებული სემანტიკური მნიშვნელობა. საუკეთესო განმარტებათა მიხედვით, ის ნიშნავს ისეთი ქმედებების ერთობლიობას, რომლებიც გაერთიანებულია რაღაც გვარობრივი ნიშნით, ყოველგვარი სა-

⁹³ მაგალითად, ბრაიან ლეიტერი თვლის, რომ საკითხის რელიგიური მოწესრიგება უნდა ეფუძნებოდეს „მახასიათებლებს, რომლებიც მხოლოდ და მხოლოდ რელიგიურ მრწამსს გააჩნია“ და აპროტესტებს, რომ რელიგიის თავისუფლების გაბატონებული გაგებით, სიქს ექნება საფუძვლიანი პრეტენზია, მიეცეს საზეიმო ხანჯლის ტარების უფლება, ხოლო იმ ადამიანს, ვისი ოჯახური ტრადიცია ალიარებს რელიგიურ წეს-ჩვეულებებს - არა. Brian Leiter, *Why Tolerate Religion?* (Princeton University Press 2013) 1-3, 27. როგორ შეიძლებოდა აღნიშნული საკითხის მოწესრიგება კანონით? უფრო ვრცლად მის წიგნში, ლეიტერი აღიარებს იურიდიული მინდობილობის საჭიროებას. *ibid.*, 94-99. მაგრამ არ იკვლევს ამ დათმობის გავლენას მის თემისზე, რომ რელიგიის გამოყოფა უსამართლოა. *ib.* Andrew Koppelman, 'How Shall I Praise Thee? Brian Leiter on Respect for Religion' (2010) 961 *San Diego Law Review* 47.

⁹⁴ Clifford Geertz, *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology* (2nd Edition, Basic Books 2000) 170.

⁹⁵ *Playing By the Rules: A Philosophical Examination of Rule-Based Decision-Making in Law and in Life* xv (Clarendon Press 1991). იქიდან გამომდინარე, რომ უფლებების შესახებ პრეტენზიები ყოველთვის კანონიდან გამომდინარეობს, ისინი უდავოდ არაინკლუზიური და დამაბნეველია. Mary Ann Glendon, *Rights Talk: The Impoverishment of Political Discourse* (Free Press 1991). ადამიანის უფლებათა თვალთახედვიდან, აღნიშნული უდავოდ მეტყველებს გაღატაკებულ პოლიტიკურ ამბიციებზე. Samuel Moyn, *The Last Utopia: Human Rights in History* (Harvard University Press 2010).

⁹⁶ Koppelman, *supra* სქოლიო 1, 7-8.

ზღვრის გარეშე.⁹⁷ ტიმოთი მაკლემი აპროტესტებს, რომ კითხვა რელიგიის პირობით მნიშვნელობაზე სემანტიკურია, ხოლო კითხვა იმის შესახებ, თუ რა ტიპის რწმენა იმსახურებს განსაკუთრებულ ყურადღებას - მორალური.⁹⁸ მაგრამ, გარკვეულ კონტექსტში, რელიგია შეიძლება მოგვევლინოს ყველაზე ეფექტურ მექანიზმად სხვებზე გავლენის მოსახდენად ერთიანობის მიზნებისათვის, რაც სახელმწიფოსგან ღიად არ გამოვლინდება. თითოეული კანონი შეზღუდულია მისი ტერმინების სემანტიკური მნიშვნელობით, რაც არასრულყოფილად ასახავს ნორმის მორალურ ღირებულებას.

რატომ უნდა გამოვიყენოთ ხსენებული ტერმინი? ვერც ერთი ფაქტორი ვერ გაამართლებს იდეას რელიგიის გამორჩეულობაზე. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, X- ფაქტორის ნებისმიერი აღიარება ლოგიკურად იწვევს რელიგიის, როგორც განსაკუთრებული მოპყრობის საგნის, ჩანაცვლებას X-ით, რაც გააქრობს რელიგიას, როგორც განსახილველ კატეგორიას. გარდა განხილული ფილოსოფიურ-შემეცნებითი სირთულეებისა, აღნიშნული ჩანაცვლება მიუღებელია, რამდენადაც ის არაინკლუზიურია. ნებისმიერი X რელიგიის არასრულყოფილი შემცვლელია, მაგრამ რელიგიის თავისუფლების თეორია, რომელიც ფოკუსირებულია ამ X-ზე, ვერ ხსნის, თუ რატომ უნდა იყოს რელიგია და არა X ინტერესის ობიექტი.

ამ სირთულის გადალახვის ორი გზა არსებობს. ერთი მხრივ, შეიძლება იმის თქმა, რომ აღნიშნული არ წარმოადგენს სახელმწიფოს თვითმიზანს და რომ რელიგია არის კარგი ზემოქმედების საშუალება, რაც ამართლებს კანონის გარკვეულ უზუსტობას. მაგალითად, ჩვენ გვსურს ლიცენზირებულნი იყვნენ ის მძღოლები, რომლებიც უსაფრთხოდ მართავენ ავტომობილებს, რისთვისაც ვიყენებთ გარკვეულწილად ზედმეტად ინკლუზიურ და არაინკლუზიურ კატეგორიას - „მათ, ვინც ჩააბარა მართვის მოწმობა“. მაგრამ ეს არ მუშაობს სათადარიგო შემოთავაზებებზე. სახელმწიფო შეიძლება იყოს მიმართული უშუალოდ სინდისის ან ავტონომიის უზრუნველსაყოფად.

კიდევ ერთი გზა არის იმის აღნიშვნა, რომ მსოფლიოს ზოგიერთ ნაწილში რელიგია არის ადეკვატური (თუმცა ზედმეტად ინკლუზიური და არაინკლუზიური) ზემოქმედების ინსტრუმენტი მრავალ სიკეთეზე, რომელთაგან ზოგიერთი არ არის მოსაწონი.⁹⁹ ყოველი ხსენებული სიკეთე უფრო გამო-

⁹⁷ მაგალითად, იხ. Kent Greenawalt, 'Religion as a Concept in Constitutional Law' (1984) 72 California Law Review 753.

⁹⁸ Timothy Macklem, Independence of Mind (Oxford University Press 2006) 120-126. დევიდ რიჩარდსი ანალოგიურად ამტკიცებს, რომ რელიგიის კონცეფციათა საღი აზრი ხშირად უიმედოდ მიჰყვება არაპრინციპულ და ad hoc უმრავლესობის ინტუიციურ შეხედულებებს ზუსტი და ნამდვილი რელიგიის შესახებ. David A. J. Richards, Toleration and the Constitution (Oxford University Press 1986) 142.

⁹⁹ მაგალითად, იხ. Brady, supra სქოლიო 1, 102: „რელიგია მიმართულია იმ ძალისაკენ, რომელიც არის ყველაფრის საფუძველი, რაც არსებობს. რელიგიური რწმენა და წეს-ჩვეულებები კი მოიცავს ურთიერთობას რეალობასთან, რომელიც გადალახავს კაცობრიობის მნიშვნელოვან ეგზისტენციალურ სა-

რჩეული მნიშვნელობისაა რელიგიურ კონტექსტში, ვიდრე არარელიგიურში. ფაქტი იმის შესახებ, რომ სხვადასხვა რელიგია განსხვავებულ სიკეთეს ანიჭებს უფრო დიდ მნიშვნელობას, სულაც არ ნიშნავს, რომ აღნიშნული საკითხი დარჩეს სახელმწიფოსგან რეგულირების მიღმა. გამომდინარე იქიდან, რომ რელიგია არაერთ სიკეთეს აერთიანებს, რომელიმე მათგანზე ორიენტირება ვერ იქნება საკმარისი. ხსენებული შეიძლება იყოს იმ ფაქტის სასარგებლო არგუმენტი, რომ რელიგია იმსახურებს განსაკუთრებულ ყურადღებას.¹⁰⁰ „რელიგიის თავისუფლების“, როგორც უნივერსალური უფლების შესახებ არსებული საკითხის გამართლება შესაძლებელია იმ შემთხვევაში, თუ აღნიშნული შეეხება უზენაეს ღირებულებებს, რომელთა სხვაგვარი მოწესრიგებაც შეუძლებელია.

რელიგია აღნიშნავს X-ის ვარიაციებს, რომლებიც ერთმანეთთან დაკავშირებულია სემანტიკური შემთხვევითობით. არსებობს მისი დაცვის ღირსი ინტერესი, რამდენადაც ის კავშირშია იმ უკიდურესად მნიშვნელოვან სიკეთეებთან, რომელებიც ადამიანის ბუნებით უფლებათა საფუძველია. შესაძლოა, ეს კონცეფცია არ წარმოადგენდეს მნიშვნელოვან დებულებას ან მოვლენას და ასევე შეუძლია ადაპტირება ისე, რომ დისკომფორტი არ შეექმნას რაიმე რელიგიური შეხედულების საფუძველზე.¹⁰¹ ჩემი მტკიცება, რომ არსებობს მრავალი უზენაესი ღირებულება, კატეგორიულად მიუღებელია ზოგიერთი რელიგიური შეხედულებისათვის, რომელიც შეიძლება მხარს უჭერდეს რელიგიის თავისუფლებას, როგორც ჭეშმარიტ გზას.¹⁰² სხვა, უფრო სპეციფიკური კატეგორიები შესაძლოა იყოს ზედმეტად სექტანტური პოლიტიკური განზრახვისათვის ან მეტად არაინკლუზიური რელიგიის ჩანაცვლების მიზნებისათვის.¹⁰³

ფრთხილად ამ აბსოლუტურ და მარადიულ წყაროსთან გაერთიანების ან გაზიარების გზით. არაფერია უფრო მნიშვნელოვანი, ვიდრე საბოლოო რეალობა, რომელიც არის სხვა ყველაფრის საფუძველი და არ შეიძლება არსებობდეს უფრო მაღალი ადამიანური ინტერესი, ვიდრე ხსნა, გათავისუფლება ან ბედნიერებისა და კმაყოფილების განცდა, რომელიც რელიგიასთან კავშირის თანდაყოლილი ელემენტია.“

¹⁰⁰ ამრიგად, აუდი გარკვეულწილად მართალია, როდესაც ამბობს, რომ რელიგია ბევრი ადამიანისათვის საჭიროებისამებრ აუცილებელია. Audi, supra სქოლიო 19, 418.

¹⁰¹ ამრიგად, ლაბორდის პროტესტი ნდობის სტრატეგიის მიმართ, რომ „გაურკვეველია, თუ რის ნდობის ემსახურება რელიგია“, რეალურად მიუთითებს მის ერთ-ერთ ღირსებაზე. Laborde, supra სქოლიო 33, 592.

¹⁰² სწორედ ამ მიზეზით აიტაცა კათოლიკურმა ეკლესიამ რელიგიის თავისუფლების იდეა მე-19 საუკუნის დასაწყისში. Samuel Moyn, ‘Religious Freedom Between Truth and Tactic’, in Winnifred Fallers Sullivan and others (eds), Politics of Religious Freedom (The University of Chicago Press 2015) 135. ხოლო მათ, ვინც სინდისსა და კეთილსინდისიერებას ანიჭებს უპირატესობას, შეიძლება განიხილონ, არის თუ არა „რელიგიის თავისუფლება“ მათ მიზნებთან ახლოს მდგომი.

¹⁰³ Andrew Koppelman, ‘Nonexistent and Irreplaceable: Keep the Religion in Religious Freedom’ (2015) 142 Commonweal <<https://www.commonwealmagazine.org/nonexistent-irreplaceable>> [10.02.2023]; ‘Religion’s Specialized Specialness’ (2013) 79 University of Chicago Law Review Dialogue 71 <http://lawreview.uchicago.edu/sites/lawreview.uchicago.edu/files/uploads/Dialogue/Koppelman%20Online.pdf> [10.02.2023]. “Religion” as a Bundle of Legal Proxies: Reply to Micah Schwartzman’ (2014) 51 San

ეს შემთხვევა ნებისმიერი უფლებისათვის, რომელიც ეფუძნება ლოკალურად აღიარებულ უზენაეს ღირებულებებს, ამცირებს გამჭვირვალობასა და გაუმჭვირვალობას შორის არსებულ ორმხრივ მჭიდრო კავშირს. გამჭვირვალობის არარსებობის პირობებში, ვერ შევძლებდით შეგვექმნა ისეთი კატეგორიები, რომლებიც აკავშირებს საკუთრივ ჩვენს შეხედულებებს ჩვენ მიერვე აღიარებულ ღირებულებებთან. ხოლო თუ არ იქნებოდა გაუმჭვირვალობა, ჩვენ არ მოგვთხოვდნენ გვეღიარებინა ჩვენი ღირებულება, როგორც რელიგია, ასეთი მოუქნელი სამართლებრივი კატეგორიის პირობებში. თოთოეული მათგანი გარკვეულწილად ზედმეტად ინკლუზიური და არაინკლუზიურია, შესაბამისად, შეცდომა იქნებოდა მხოლოდ რომელიმე მათგანზე დაყრდნობა, რადგან რელიგია არც ისე განსაკუთრებულია.¹⁰⁴

VII. განსხვავებული აზრი

ჩემ მიერ წარმოდგენილი არგუმენტი, არ დააკმაყოფილებს მათ, ვინც მიტოვებულია და ფიქრობს, რომ რელიგია საზიანოა.

რელიგიისადმი განსაკუთრებულმა მოპყრობამ შეიძლება ამ უკანასკნელის მიმართ მოქალაქეთა დისტანცირება გამოიწვიოს. რელიგიის თავისუფლების შესახებ ამერიკულ დისკუსიებში პოლიტიკური გაუცხოება დიდ შემოფოტებას იწვევდა. მოსამართლე ო'კონორი ფიქრობდა, რომ კონკრეტული რელიგიური შეხედულების მოწონება მისი არამიმდევრებისათვის წარმოადგენდა გზავნილს მათი გარიყულობისა და პოლიტიკური საზოგადოების არასრულუფლებიანი წევრობის შესახებ.¹⁰⁵

Diego Law Review 1079. მსგავსი არგუმენტისათვის იხ. Christopher Lund, 'Religion is Special Enough' (2017) 103 Virginia Law Review 481.

¹⁰⁴ ამიტომაც, მიმაჩნია, რომ რელიგიის თავისუფლების აღიარებამ არ უნდა გამორიცხოს სხვა ისეთი კატეგორიები, როგორცაა, პირობითად, სინდისი. Micah Schwartzman, 'Religion as a Legal Proxy' (2014) 51 San Diego Law Review 1085. თუმცა, სინდისს არ შეუძლია სრულად ჩაანაცვლოს რელიგია და მაშინაც კი, თუ კანონი ორივესთან შესაბამისობაში იქნება, ის ვერ შეძლებს კეთილსინდისიერების სრული სფეროს მოწესრიგებას. თუმცა, რიგ შემთხვევებში, რელიგიის სამართლებრივი ადაპტაცია შეზღუდულია, რამდენადაც არარელიგიური მოთხოვნები ზედმეტად ინდივიდუალურია კანონის დონეზე შესაცნობად, ამ უკანასკნელის მიზნის მხედველობაში მიუღებლობის გარეშე. Kent Greenawalt, *Exemptions: Necessary, Justified, or Misguided?* (Harvard University Press 2016).

¹⁰⁵ Lynch v. Donnelly, 465 U.S. 668, 687, 688 (1984) (O'Connor, J., concurring) <<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/465/668/>> [10.02.2023]. ეს არგუმენტი ზოგჯერ მოწონებულია სასამართლოთა უმრავლესობის მიერ, მაგალითად, County of Allegheny v. ACLU, 492 U.S. 573, 592–593 (1989) <<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/492/573/>> [10.02.2023] და ჰყავს მეცნიერთა დიდი მიმდევარი, მაგალითად, Eisgruber and Sager, *supra* სქოლიო 41, 61–62, 122; Noah Feldman, *Divided By God: America's Church-State Problem—And What We Should Do About It* (Farrar, Straus and Giroux 2005) 14–16; Steven G. Gey, 'Life After the Establishment Clause' (2007) 110 West Virginia Law Review 1; Steven B. Epstein, 'Rethinking the Constitutionality of Ceremonial Deism' (1996) 96 Columbia Law Review 2083.

თუმცა, გაუცხოება პოლიტიკური ცხოვრების განუყოფელი ნაწილია. ნებისმიერი ქმედება, რომელიც ამცირებს ცალკეულ ინდივიდთა გაუცხოების ხარისხს, იმავდროულად ზრდის სხვა ადამიანთა განცალკევების მაჩვენებელს და შესაძლო შედეგების წინასწარ განსაზღვრა, ამ მხრივ, შეუძლებელია.¹⁰⁶ ამავედროულად, აპელირება სიკეთეზე, რომელიც არ არის საყოველთაოდ აღიარებული, იწვევს გაუცხოებას, რადგან ამგვარი პრობლემა დამახასიათებელია, ზოგადად, საზოგადოებრივი აზრისთვის. თუმცა, საგულისხმოა ისიც, რომ ეს გარდაუვალია, რამდენადაც საყოველთაოდ აღიარებული სიკეთე ძალიან ცოტაა.

პოლიტიკური გაუცხოება ყველა რეჟიმის ქრონიკული მდგომარეობაა, რაც უნდა იმართებოდეს (რეჟიმი აღნიშნულის გარეშე, რომლის ფარგლებშიც ყველა მოქალაქე არაკრიტიკულად იდენტიფიცირებულია სახელმწიფოსთან, ტოტალიტარული კომუნარია). საკითხი, თუ რომელი ადგილობრივად მნიშვნელოვანი ვალდებულებები საჭიროებს უმრავლესობის მიერ აღიარებას, არ განსხვავდება იმისგან, თუ რომელი უზენაესი ღირებულებები უნდა იყოს უფლებებათა დაცვის ობიექტი. ორივე დამოკიდებულია იმ საკითხებზე, რომლებიც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია საზოგადოების დიდი ნაწილისათვის. სახელმწიფოს შეუძლია აღიაროს უზენაეს ღირებულებათა კატეგორიები, რომლებიც გარდაუვლად იქნება ზედმეტად ინკლუზიური და არაინკლუზიური. ერთადერთი გამოსავალი მსგავსი კატეგორიების დამატებაა, რომლებიც, საკუთრივ, აგრეთვე არასრულყოფილი იქნებიან.¹⁰⁷ ასეთ დროს შეგვიძლია გავაკეთოთ მხოლოდ ის, რომ გადავიდეთ დაყოფის შემდგომ საფეხურზე, ნაცვლად იმისა, რომ შევამციროთ დარჩენილი ნაწილი.¹⁰⁸

კანონი აუცილებლად წარმოშობს უფრო დახვეწილ პათოლოგიებს. იმის გათვალისწინებით, რომ კანონის ნებისმიერი შინაარსი ითვალისწინებს, მათ შორის, პრივილეგირებულ მოპყრობასაც, ადამიანები მუდმივად შეეცდებიან საკუთარი თავის იმგვარ დახასიათებას, რომ შელავათიანი მოპყრობისათვის გათვალისწინებულ გარემოებებს შეესაბამებოდნენ. ადამიანები მორგებულნი არიან სახელმწიფოს მიერ დადგენილ კატეგორიებზე. მაგა-

¹⁰⁶ Steven D. Smith, *Foreordained Failure: The Quest for a Constitutional Principle of Religious Freedom* (Oxford University Press 1995) 109-115; Richard W. Garnett, 'Religion, Division, and the First Amendment' (2006) 94 *Georgetown Law Journal* 1667.

¹⁰⁷ კიდევ ერთი დანამატი გახლავთ უმცირესობათა უფლებები ჯგუფური ავტონომიის მიმართ. მთავარი ღირებულება ამ უფლებების ისაა, რომ ჯგუფის წევრის მიერ გაერთიანების დატოვება ანაზღაურებადია, რაც ამავედროულად არასრულყოფილიცაა, რადგან გაურკვეველია (და თავიდან აურიოდებელიც), როდის და ვისთვის შეიძლება იყოს ჯგუფიდან გასვლის ხარჯი არაუზრუნველყოფილი. Kukathas, *supra* სქოლიო 49, 110-111.

¹⁰⁸ სწორედ ასე მოიქცა ამერიკული კანონმდებლობა, რის შედეგადაც რელიგიის გაგება უფრო ფართო და ბუნდოვანი გახდა, რამეთუ გაიზარდა ერის რელიგიური მრავალფეროვნება. Koppelman, *supra* სქოლიო 1, 15-45.

ლითად, თანამედროვე ამერიკული კანონმდებლობით, პატიმრებს აქვთ უფლება, უარი თქვან გარკვეულ ვალდებულებათა შესრულებაზე ციხის პირობებში, თუ დაამტკიცებენ, რომ აღნიშნულით ილახება მათი რელიგიის თავისუფლება.¹⁰⁹ აღნიშნული უბიძგებს მათ, იფიქრონ ხსენებულ საკითხებზე რელიგიური თვალსაზრისით და მხარს არ უჭერს იმ ადამიანებს, ვისი პრეტენზიაც მსგავსად კლასიფიცირებული არ გახლავთ. ეს ხშირად ხდება ადამიანის საერთაშორისო უფლებებებთან დაკავშირებული დავის საგანი.¹¹⁰

გასაკვირი არ არის, რომ ეს პროტესტს იწვევს. სისასტიკის დაგმობა ლიბერალიზმის ერთ-ერთი უპირველესი ვალდებულებაა.¹¹¹ მიუხედავად ამისა, ლიბერალიზმსაც გააჩნია მისთვის დამახასიათებელი სისასტიკე. ერთ-ერთი მათგანი ბიუროკრატიული მოუქნელობაა, რაც კანონის უზენაესობის განუყოფელი ნაწილია. ეს პარადოქსი მოითხოვს, რომ ლიბერალიზმმა მუდმივად სცადოს საკუთარი პრობლემების მოძიება და გადაჭრა. პრობლემის იდენტიფიცირება და მისი მოგვარება ლიბერალური საზოგადოების ნორმალური ფუნქციონირების უმნიშვნელოვანესი ასპექტებია.¹¹²

ჰერბერტ მარკუზს მოგვაგონებს სურვილი, უარი თქვა რელიგიაზე და სანაცვლოდ დაიკმაყოფილო ყოველი ღირებული ადამიანური საზრუნავი, შექმნა სამყარო, რომელშიც ზემოაღნიშნული იქნება საფუძველი საყოველთაოდ მოქმედი კანონებისაგან გასათავისუფლებლად. როგორც ჰერბერტ მარკუზზე ამბობს ნანარმოებში „ეროსი და ცივილიზაცია“, ჩვენ უნდა ვიღვწოდეთ ჭარბი რეპრესიების გაუქმებისათვის, ანუ რეპრესიების, რომლებიც აღემატება ცივილიზაციის საჭიროებებს.¹¹³ მარკუზზე ფიქრობდა სქესობრივ რეპრესიებზე და სქესობრივი თავისუფლების იდეალმა, რომელიც მან 1955 წელს შემოგვთავაზა, შეძრა მთელი სამყარო. თანასწორობა ყველა მნიშვნელოვანი და ღირებული საზრუნავის მიმართ რადიკალური ამბიცი-აა. ფროიდი მართალი იყო: არ შეიძლება ყველას მოსწონდე.¹¹⁴ საუკეთესო, რისი გაკეთებაც შეგვიძლია, არის ის, რომ დავეყრდნოთ მმართველებს, რომლებიც ითვისებენ ზოგად სფეროებს.

მივედით უმცირესობათა ძალიან მცირე ჯგუფის გაუცხოებამდე, რომელთა ძირითადი უფლებები პირადი უსაფრთხოების შესახებ სხვაგვარად არის

¹⁰⁹ Greenawalt, supra სქოლიო 104, 132-145.

¹¹⁰ Hurd, supra სქოლიო 2, გთავაზობთ უამრავ ილუსტრაციას.

¹¹¹ Judith N. Shklar, *Ordinary Vices* (Belknap Press 1984) 7-44.

¹¹² სწორედ ეს არის ლიბერალიზმის პარადოქსი და არა მტერთან დაპირისპირების პრობლემატიკა, როგორც ამას ზოგიერთი ამტკიცებს. Andrew Koppelman, 'Unparadoxical Liberalism' (2017) 54 *San Diego Law Review* 257.

¹¹³ Herbert Marcuse, *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud* (Beacon Press 1966).

¹¹⁴ Sigmund Freud, *Civilization and Its Discontents* (James Strachey Translation, W. W. Norton & Company; The Standard Edition 1961).

აღიარებული და დაცული. ეს გასაოცარი, მაგრამ ამავდროულად დისკრიმინაციულია მსოფლიოში, სადაც ბევრად უარესი რაღაცეებიც ხდება. რელიგიის თავისუფლების იდეა მიმართულია იმ უარესი საკითხებისაკენ, რომლებიც საკმარისად გავრცელებულია იმისათვის, რომ მათ მიმართ უარყოფითი დამოკიდებულება არსებობდეს.¹¹⁵ ვინაიდან ადამიანმა არ იცის, თუ სად იჩენს თავს საფრთხე, მისგან დაცულობა უფლების შემადგენელი ნაწილია. მსგავსად სხვა უფლებებისა, არც ეს უფლებაა გამორჩეული, ვიდრე არ მოხდება მისი დარღვევა.

წინააღმდეგობა ყოველგვარი გაუცხოებისა თუ რეპრესიებისადმი *მარკუზეზე* მეტად მოგვაგონებს მის თანამედროვე *ვილჰელმ რაიხს*. ერთი რამ, რაც სეკულარიზმის მომხრე ლიბერალებმა უნდა ისწავლონ ქრისტიანებისგან, არის აზრი იმის შესახებ, რომ სჯობს შევეჩვიოთ დაცემულ, დანგრეულ სამყაროში ცხოვრებას. უსამართლობა და ხელშეშლა კი ყოველთვის ადამიანის თანმდევი იქნება.

¹¹⁵ უფლებების კონსტრუირებისათვის აუცილებელი ნეგატიური პარადიგმების მნიშვნელობის შესახებ იხ. Andrew Koppelman, 'Originalism, Abortion, and the Thirteenth Amendment' (2012) 112 Columbia Law Review 1917.